

ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ

ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ପ୍ରବେଶ ଦ୍ଵାରର ଭଗ୍ନାବଶେଷ)

ଓଡ଼ିଆସିନ୍ଧୁ ମିଶ୍ର

ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ

“ଐତିହାସିକ ଏ ଦୁର୍ଗ ବାରବାଟୀ
ବୀରକୃଷ୍ଣଶେ ଗଢ଼ା ଯାର ମାଟି”

—ସ୍ଵାଧୀନାଥ ।

ତୃତୀୟ ସଂସ୍କରଣ

(ସମ୍ପାଦିତ ଓ ପରିବର୍ଦ୍ଧିତ)

ଏ ଶ୍ରୀ କୃପାସିନ୍ଧୁ ମିଶ୍ର ଏମ୍. ଏ.

FORT OF BARABATI

BY

Late **Krupasindhu Misra, M. A.**

Published by

Manager, Cuttack Trading Co

BALUBAZAR, CUTTACK

1955

ମୂଲ୍ୟ ଟ ୦ ୩ ମାତ୍ର ।

ସୂଚୀ

ଅଧ୍ୟାୟ	ବିଷୟ	ପୃଷ୍ଠାଙ୍କ
ପ୍ରଥମ	ଉପକ୍ରମଶିକା	୧
ଦ୍ଵିତୀୟ	ଦୁର୍ଗନ୍ଧମୀଶକାଳ ...	୨
ତୃତୀୟ	ବାରବାଟୀ ଇତିହାସ...	୧୫
ଚତୁର୍ଥ	ନବତଳ ପ୍ରାସାଦ ...	୩୦
ପଞ୍ଚମ	ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣନା ...	୪୩
ଷଷ୍ଠ	ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ଓ ତଦାନ୍ତର ଓଡ଼ିଶା	୪୭
ସପ୍ତମ	ଅନ୍ତମ ଦଶା ...	୫୭
ଅଷ୍ଟମ	ଉପସଂହାର	୬୩

ନବୋଦୟ

ପାଞ୍ଚବର୍ଷତଳେ ବାରବାଟୀର ଏହି ଲଢ଼ିବାସି ‘ମୁକୁର’ରେ
ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଥିଲା । ପ୍ରବନ୍ଧଟି ପଢ଼ି ସ୍ବର୍ଗୀୟ କବି ଫକୀରମୋହନ
ଲେଖି ଥିଲେ— ...

ପ୍ରକୃତ ମୁଁ ସତ୍ୟକଥା ଲେଖୁଛି—ବାରବାଟୀ ପ୍ରବନ୍ଧଟି ଆତ୍ମାତତଃ
ଉତ୍କଳ ଭାଷା ଭଣ୍ଡାରରେ ଶୋଷିତ ମାଣିକ୍ୟ । * * * ମୋତେ ବିଶ୍ବାସ
କରନ୍ତୁ—ଭ୍ରଷ୍ଟାର ବନ୍ଧନ ତଥା ଚିନ୍ତାଶୀଳତା ଏବଂ ପ୍ରୟୋଜନୀୟତା
ସମସ୍ତ ବିଷୟ ସମବେଦରେ ଆଜି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସାହିତ୍ୟରେ ଯେତେ ପ୍ରବନ୍ଧ
ପ୍ରକାଶିତ ହୋଇଅଛି ସମସ୍ତଙ୍କଠାରୁ ବାରବାଟୀ ପ୍ରବନ୍ଧ ଶ୍ରେଷ୍ଠତମ ବୋଲି
ଜ୍ଞାନ କରୈ । * * * ପୁସ୍ତକାଳୟରେ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଶିକ୍ଷିତ ଏବଂ ପାଠାର୍ଥୀ
'ନବ ଯୁବକ ହାତରେ ରହିବାର ଭରତ—ସେଥିସକାଶ ମୁଁ ବ୍ୟସ୍ତ
ଥିଲି । * * * ମୋହର ଧ୍ରୁବ ବିଶ୍ବାସ, ନିଶ୍ଚୟ ଦରଦ୍ରା ଉତ୍କଳଭାଷା
ଆପଣଙ୍କ ଯୋଗେ ସମୟରେ ଅଳଙ୍କୃତ ହେବ । ‘ଭୁଲସୀ ଦୁଇ ପକ୍ଷରୁ
ବାସେ’ । * * *

ଉକ୍ତ ପକ୍ଷରେ ସେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଆଦରର ସହିତ ପୁସ୍ତକର ମୁଦ୍ରଣ ବ୍ୟୟ
ବହନ କରିବାରୁ ପ୍ରସାଦ କରିଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ‘ମୁକୁର’ର ସମ୍ପାଦକ ମୁକୁର
ଛପା ଗଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ କେତେକ ପୁସ୍ତକ ଛପାଇ ଦେବାରୁ ପୁସ୍ତକର ଅନ୍ୟ
ମୁଦ୍ରଣ ଆବଶ୍ୟକ ହୋଇ ନ ଥିଲା ।

ଯେଉଁମାନେ ଦିନେ ଉତ୍କଳ ସ୍ବାଧୀନତା ଦେବାଙ୍କ ସମୁଖରେ ଅସୁବଳ
ଦାନ ଓ ଶୋଣିତ ତର୍ପଣ କରୁଥିଲେ, ଫକୀର ମୋହନ ମେଘ ପୁଣ୍ୟାୟା-
ମାନଙ୍କର ସାକ୍ଷାତ୍ ବଶଧର; ଏବଂ ନିଜେ ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାର
ସ୍ବାଧୀନତା ଓ ସ୍ବାତନ୍ତ୍ର୍ୟ ରକ୍ଷାକରିବା ଜୀବନରେ ବ୍ରତ କରିଥିଲେ ।

ସେଥିପାଇଁ ବିରୁଦ୍ଧ ନିଶ୍ଚୟ ହେଲେହେଁ, ପୁଣ୍ୟକଟି କେବଳ ବାରିବାଟୀ ନାମ ଯୋଗେ ଫକୀରମୋହନଙ୍କର ଅଯୋଗ୍ୟ ଉପହାର 'ହେବନାହିଁ, ଏବଂ ପ୍ରାଣର ଗଞ୍ଜର କୃତଜ୍ଞତା ଓ ଭକ୍ତର ସହୃଦ ପୁତ୍ରକଟି ତାହାଙ୍କ ପବନ ନାମରେ ଚରଦିନ ଉତ୍ସର୍ଗକରି ରଖିଲେ ।' ସେତିକି ନୁହେଁ, ଜୀବନରେ ମୁଁ ଯଦି କିଛି ଐତିହାସିକ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରେ, ତାହା କେବଳ ତାଙ୍କର ଆଦର ଓ ଉତ୍ସାହଜନିତ ପ୍ରେରଣାର ଫଳ ବୋଲି ମନେକରିବି ।

ଦ୍ଵିତୀୟତଃ 'ମୁରୁର' ସମ୍ପାଦକ ମାନ୍ୟବର ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବ୍ରଜସୁନ୍ଦର ଦାସଙ୍କୁ ମୋର କୃତଜ୍ଞତା ଜଣାଉଅଛି । ସେ ମୋର ବହୁଦିନର ବନ୍ଧୁ ଓ ଭଲ ଡାକାମୀ, ଏବଂ ମୁଁ ନବୀନ ବୟସରେ ଏହି ଐତିହାସିକ ଅନୁସନ୍ଧାନ କ୍ଷେତ୍ରରେ ତାଙ୍କଠାରୁ ବହୁ ଆଦର ଓ ଗ୍ରାହକତା ପାଇ ଉତ୍ସାହିତ ହୋଇଅଛି । 'ମୁରୁର' ଡ୍ରମ୍‌ରୁ ସକଳିତ ପୁସ୍ତକର ରୂପିକାରେ ସେ ଲେଖିଥିଲେ—

× × × ଶ୍ରୀକେୟ ଶ୍ରୀମାନ୍ କୃପାସିନ୍ଧୁ ଆତ୍ମମାନଙ୍କର “ଐତିହାସିକ ସେ ଦୁର୍ଗ ବାରିବାଟୀ, ବାରରକ୍ତ ପିଣ୍ଡେ ଗଢ଼ାଯାଇ ମାଟି”ର ତତ୍ତ୍ଵ ଆଲୋଚନା କରିବାକୁ ଯାଇ ଅନେକ ନୂତନ ତତ୍ତ୍ଵ ଆଲୋଚନାର ଆବତାରଣା କରିଅଛନ୍ତି । ଯୁକ୍ତ ତର୍କ ଓ ଅନୁମାନ ଏବଂ ଦେଶ କାଳ ପାତ୍ର ବିରୁଦ୍ଧର ସମ୍ୟକ୍ ପ୍ରୟୋଗଦ୍ଵାରା ଐତିହାସିକର ଆଧୁନିକ ପ୍ରତିତାଙ୍କର ଦାବିକୁ ବିଶେଷ ଭାବରେ ଦୃଢ଼ୀଭୂତ କରିଅଛନ୍ତି । କେବଳ ତାହା ନୁହେଁ, ବୈଦେଶିକ ହାତରେ ଆତ୍ମ ଦେଶ କପରି ଶ୍ରୀ ଧାରଣ କରିଛୁ ତାହା ମଧ୍ୟ ବିଶେଷ ଯତ୍ନସହୃଦ ଦେଖାଇବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କରିଅଛନ୍ତି ଓ ସେହି ଦୁର୍ଗର ନିର୍ମାଣ ସମୟ, ତାହାର ଇତିହାସ, ତହିଁରେ ଥିବା ମୃତ୍ତିକା ପ୍ରୋଥୁତ ଭଗ୍ନ ନବତଳ ପ୍ରାସାଦ ତାହାର ଶିଳ୍ପ ଗୁରୁତ୍ଵ ଏବଂ ତାହା ସହୃଦ ତତ୍ତ୍ଵକାଳୀନ ଓଡ଼ିଶାର ସମ୍ପଦ ଓ ବର୍ତ୍ତମାନ ତାହାର ଶେଷ ଦଶାର ଲାବନ୍ତ ଚନ୍ଦ୍ରର ଆଲୋଚନା କରି ନବୀନ ଲେଖକ ମରିପକୁ ଜ୍ଞାନର ପରିଚୟ ଦେଇଅଛନ୍ତି । × × ×

ପୁତ୍ରକର ଦ୍ଵିତୀୟ ସ୍ଵପ୍ନରଶ୍ମିରେ ପ୍ରବଳିତ ପ୍ରାୟ ଅନୁଲୁଲ ସୁନଲିଖିତ ହୋଇଅଛି । ସ୍ଥାନେ ସ୍ଥାନେ ନୂତନ ପ୍ରମାଣାଦି ମଧ୍ୟ ସନ୍ଧିବେଶିତ ହୋଇଅଛି । ଯେଉଁଠାରେ ପ୍ରଥମ ସ୍ଵପ୍ନରଶ୍ମିର ଗ୍ରହଣ କରାହୋଇଅଛି, ସେ ସବୁଠାରେ ପ୍ରମାଦସବୁ ପଥାସମ୍ଭବ ସମୋପାଦ ହୋଇଅଛି । ତଥାପି ଅଲୋଚନାରେ ପ୍ରମାଦ ଥିଲେ, ଦେଖାଇ ଦେବା ନିମନ୍ତେ ପାଠକମାନଙ୍କୁ ବିନୀତ ଅନୁରୋଧ କରୁଅଛି ।

ସତ୍ୟବାଦୀ
ମିଥୁନ ଚ ୧୫ ନ
୧୩୨୪ ସାଲ ।

}

ଶ୍ରୀ କୃପାସିନ୍ଧୁ ମିଶ୍ର

ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ

ପ୍ରଥମ ଅଧ୍ୟାୟ

ଉପକ୍ରମଣିକା

ଅମ୍ଭ ଦେଶରେ ଧାର୍ମିକ ଇତିହାସ ଲେଖା ଯାଇ ନାହିଁ । ଏହି ଅଭାବ କେବଳ ଓଡ଼ିଆ-ଜାତି-ଗତ ନୁହେଁ; ଏହା ଗୋଟିଏ ଭାରତଜାତୀୟ ଅଭାବ । ଭାରତୀୟମାନେ ପାରମ୍ପରିକତାରେ ଏକାବେଳକେ ତନ୍ମୟ ହଲେ; ଐହିକ ବିଷୟ ପ୍ରତି ସେମାନେ ସେତେ ଆଗ୍ରହ ଦେଖାନ୍ତି ନ ହଲେ । ଜଗତ ପରିବର୍ତ୍ତନଶୀଳ ଓ ମାୟାକାଳ-ବିକଳତା; ସୁତରାଂ ଅସତ୍ । କେବଳ ବ୍ରହ୍ମ ହିଁ ସତ୍ । ଅତଏବ, କିପରି ଏହି ଅସତ୍ ଜଗତ ପାର ହୋଇ ସଚ୍ଚିଦାନନ୍ଦ ବ୍ରହ୍ମକୁ ପାଇବ, ଭାରତବାସୀର ପ୍ରାଣ ସେଥିପାଇଁ ବ୍ୟାକୁଳ । ବିଷୟବାସନାରେ ବିଭ୍ରଷ୍ଟ ହେବା ଭାରତବାସୀ ପକ୍ଷରେ ସ୍ବାଭାବିକ ।

ଇତିହାସ କେବଳ ସାଧାରଣ ବିଷୟର ହିସାବ ରଖେ । ତାହାଦ୍ୱାରା ଜାତୀୟ, ସାମାଜିକ, ରାଜନୈତିକ ବା ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ସେ କୌଣସି ଉପକାର ହେଉ ପଛକେ, ତାହା କେବଳ 'ଅସାର' ସ୍ୱପ୍ନର ମନୁକୀୟ । ଭାରତର ଇତିହାସ ଯେ ଆଦୌ ନାହିଁ ଏମନ୍ତ ନୁହେଁ । ଭାରତର ଗିରି ନଦୀ, ବନ ପ୍ରାନ୍ତର, ଐତିହାସିକ ସ୍ଥଳରେ ପବନ । ତେବେ ଏତିକି ମାତ୍ର କୁହାଯାଇ ଯାଉ, ଭାରତର ଧାର୍ମିକ ଇତିହାସ ସ୍ମୃତିର ଭାବରେ ଇତିହାସ ଆକାରରେ ନାହିଁ । ଯାହା କିଛି ଅଛି, ତାହାର ପ୍ରକାର ସ୍ମୃତି । ଯେଉଁସବୁ ଲେଖାବଳୀରୁ ଇତିହାସର ଉପାଦାନ ମିଳେ, ତାହା କେବଳ ଐହିକ ବିଷୟାବଳୀରେ ଅବଦ୍ଧ

ହୁଏ । ଧାଠକକୁ ଜନମାର୍ଗ ଦେଖାଇ ‘ସ୍ୱପାତ ବାସ’ ରୁ ମୁକ୍ତି ଲାଭିବାର ଉପାୟ ଦେଖାଇବା ସେହି ଗ୍ରନ୍ଥମାନଙ୍କ ମୁଖ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ । ଏପରି କି, ଭରଣୀୟ କାବ୍ୟ ନାଟକର ସାମାଜିକ ଚିନ୍ତଣ ମୁହଁରେ ଧାଠକକୁ ସେପରି ଆତିହାସିକ ଉପାଦାନ ଯୋଗାନ୍ତି, ସ୍ୱପାତର ନୟନରତା ଓ ବ୍ରତ ପ୍ରାପ୍ତିର ବିଶଦ ଚିନ୍ତା ସେହିପରି ଶିଖା ଦେଇଥାଏ । ଭତିହାସ ଏହିପରି କେବଳ ପ୍ରଚ୍ଛନ୍ନ ଭାବରେ ଭରଣୀୟ ଶିଳ୍ପ ସାହିତ୍ୟ, କାବ୍ୟ ପୁରାଣମାନଙ୍କରେ ଜଡ଼ିତ ରହିଥାନ୍ତି ।

। ଭରଣୀୟ - ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରଦେଶ ସହ ଓଡ଼ିଶାର ଭତିହାସ ଅଛି । ଓଡ଼ିଆମାନେ ଅପଣାର ଭତିହାସ ଗଢ଼ି ଅଛନ୍ତି । ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଜାତି ପକ୍ଷ, ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ଗୋଟିଏ ବର୍ଗକୁ ଜୀବନ ଏକାଦିକ୍ରମେ ଚାଲିଅଛି, ଏହି ଅପଣାରୁ ସେହି ବିଶିଷ୍ଟତା ରକ୍ଷା କରିବା ନିମନ୍ତେ ଓଡ଼ିଆ ଜାତିର ପ୍ରାଣ କେତେ ଭିତ୍ତିଆନ ଯତନ, ଅନୁବର୍ତ୍ତନ ପରିବର୍ତ୍ତନ ଓ ବିବର୍ତ୍ତନ ଅପବର୍ତ୍ତନ ମଧ୍ୟ ଦେଇ ନାନା ଘଟଣା ପରମ୍ପରାରେ ପରପୁର୍ବ ହୋଇଅଛି । ଏହି ଘଟଣା ପରମ୍ପରା ଓଡ଼ିଶାର ଭତିହାସ । କେହି କେହି ମଣ୍ଡିତ କହନ୍ତି, ଆତିହାସିକ ଉପକରଣ ଓଡ଼ିଶାରେ ସେତେ ବିସ୍ତର ଭାବରେ ଅଛି, ଅନ୍ୟ କୌଣସି ପ୍ରଦେଶରେ ସେତେ ଅଛି କି ନାହିଁ ସନ୍ଦେହ । ବାସ୍ତବିକ ଓଡ଼ିଶାର ଗ୍ରାମେ ଗ୍ରାମେ ଗୁହେ ଗୁହେ ଆତିହାସିକ ଉପକରଣମାନ ରହିତ ଅଛି । ଓଡ଼ିଶାର ମନ୍ଦିର ପୁଷ୍ପବତୀ, ନିଜ ପର୍ବତ ଓ ଦୁର୍ଗ ପ୍ରାନ୍ତର ଆତିହାସିକ ସ୍ମୃତିରେ ଅଦ୍ୟାପି ପ୍ରଭବିତ ରହିଅଛି । ଜନସାଧାରଣ ମୁହଁରୁ କେତେ ଭତିହାସ କାହାଣୀ ନାନା ଭାବରେ ଅଦ୍ୟାପି ବାହାରୁ ଅଛି । ଏହିପରି ସାମାଜିକ ଅନୁସ୍ଥାନମାନଙ୍କଠାରୁ ଅରମ୍ଭ କରି ବ୍ୟକ୍ତିଗତ କାହାଣୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ, ଲିଖିତ ପୁସ୍ତକମାନଙ୍କଠାରୁ ନରବ ନର ପ୍ରସ୍ତର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସର୍ବତ୍ର ଓଡ଼ିଶାର ଭତିହାସ ବିସ୍ତୃତ ହେଉଛି ।

। ଭତିହାସର ଏ ସମସ୍ତ ଉପାଦାନ ଅଛି । ସେ କୌଣସି ପ୍ରାଚୀନ ଗ୍ରନ୍ଥ ଜାତିର ତାହା ଭତିର ବିଶେଷ ଯତ୍ନମାଣରେ ରହିନ । କିନ୍ତୁ

ଏ ସମସ୍ତ ବିଷୟାବଳୀର ଆଦ୍ୟମୁର୍ଦ୍ଧାକ ସକଳନ ପୁର୍କପୁରୁଷମାନେ କରି ନାହାନ୍ତି । ଅଧୁନକ ଓଡ଼ିଆମାନେ ମଧ୍ୟ ଏ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଭରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରଦେଶବାସୀଙ୍କ ପରି ଅପ୍ରସର ହେଉ ନାହାନ୍ତି । ଶ୍ରମସାଧ ଶବ୍ଦେଷଣା ଆପାଦିତ୍ୟ ନୀରସ; ମାତ୍ର ଜାତିର ଲବନ ଗଠନରେ, ମାନବର ମାନବତା ସମ୍ପାଦନରେ, ଏହାର ଉପଯୋଗିତା ଅତୁଳନୀୟ । ଇନ୍ଦ୍ରିୟର ଇନ୍ଦ୍ରିୟାସ ଅମ୍ଭମାନଙ୍କୁ ଜାଣିବାକୁ ହେବ । ସେତେବେଳେ ନିଜେ ତାହା ଅମ୍ଭମାନେ ନ କରୁଛୁ, ସେତେବେଳେ ଅନ୍ୟ ଉପରେ ନିର୍ଭର ନ କରି ଗୁରୁ ନାହିଁ । ବୈଦେଶିକମାନେ ସତ୍ୟର ଅବିଷ୍ଟାର ନିମନ୍ତେ ବହୁ ତତ୍ତ୍ୱ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରି ପ୍ରଚାର କରୁଛନ୍ତି । ଅମ୍ଭେ ପୁର୍କ-ପୁରୁଷମାନଙ୍କର କାର୍ତ୍ତିକଳାପ ବୁଝିବାକୁ ଚେଷ୍ଟା କଲେ, ଅଗତ୍ୟ ବୈଦେଶିକ ତତ୍ତ୍ୱାନୁବର୍ତ୍ତୀଙ୍କର ଅନୁସନ୍ଧାନ କରୁଁ । କଳା କହନ୍ତୁ, ଧର୍ମ କହନ୍ତୁ, ହୃଦୟ, ରଜେନ୍ଦ୍ରଲୀଳା, ଶୂଳିଙ୍ଗ, ଫରୁଦିନ ପ୍ରଭୃତି ମନଶୀମାନେ ଅମ୍ଭମାନଙ୍କର ଗୁରୁ ଓ ସପ୍ରଦର୍ଶକ ।

ଅବଶ୍ୟ, ବଡ଼ ଅନ୍ଧେମର କଥା, ସେମାନଙ୍କ ଭଳି ଅଧ୍ୟାବସାୟୀ ଗବେଷଣାପ୍ରିୟ ଲେଖକମାନେ ଏହିରୂପ ଗୁରୁଦାୟିତ୍ୱପୁର୍ଣ୍ଣ କାର୍ଯ୍ୟର ଦ୍ୱାସରେ ନେଇ ବେଳେ ବେଳେ ଅକୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ହେବାର କଥା । ବିଷୟର ବାହୁଲ୍ୟ ଓ ଅନୁସନ୍ଧାନର ଜଟିଳତା ଅନେକ ସମୟରେ ଲେଖକର ଉଦ୍ୟମ ବ୍ୟର୍ଥ କରାଇ ଦିଏ । ତାହା ଉପରେ ପୁଣି ଲେଖକର ମାମାଜିକ, ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଅଭିରୁଚି । ସାନ୍ତ ମାନବର ହୃଦୟ, ଆପଣାତ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଭାବ ଓ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଏତେ ପ୍ରଣୋଦିତ ହୋଇଥାଏ ଯେ, ଅନ୍ୟ ଜାତୀୟ ବିଷୟକୁ ନିରାପେକ୍ଷ ଭାବରେ ଅଲୋଚନା କରିବା ତାହା ପକ୍ଷରେ ବେଳେ ବେଳେ ଅସମ୍ଭବ ହୁଏ । ମନୁଷ୍ୟ ସାଧାରଣତଃ ବିଚାର କରିବା-ବେଳେ, ଯେ ସହିତ ନିଜକୁ ଭୁଲିନା ନ କରି, ନିଜ ସହିତ ପରକୁ ଭୁଲିନା କରି ବିଚାର କରେ । ଅର୍ଥାତ୍, ମନୁଷ୍ୟ ସର୍ବଦା ନିଜର ମାନ-ମଣ୍ଡରେ ପରକୁ ମାପେ । ଯେଉଁ ଯଦି କୌଣସି ଭାବ ବା ଅନୁଷ୍ଠାନ ନିଜ

ସହୃଦ ମେଳ ଟାଏ, ତାହାହେଲେ ପରର ତାହା ନିଶ୍ଚୟ ପ୍ରଣୟନୟ ଓ ଅଦେୟ, ଏବଂ ମେଳ ନ ଖାଇଲେ, ନିନ୍ଦନୟ ଓ ହେୟ । ତେଣୁ ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ଓ ଜାତିଗତ ସ୍ବାର୍ଥ ଅଭିରୁଚି ଏବଂ ବେଳେ ବେଳେ ଜାତି ଓ ଅଜାତି ପ୍ରାଦେଶିକ ଭାବ ଦ୍ଵାରା ପରିଚାଳିତ ହୋଇ ଇତିହାସ ଲେଖକମାନେ ଅନେକ ସମୟରେ ଅକୃତକାର୍ଯ୍ୟ ହୁଅନ୍ତି ।

ସୁଶ୍ରୀ, ଏ ଯେତେବେଳେ ଏକ ପ୍ରେମୀର ନିରବଲମ୍ବ ସତ୍ୟସନ୍ନିପ୍ରାୟ ଭଦ୍ରାଚେତା ଗବେଷଣାପର ଐତିହାସିକ ଯେ ଏକାବେଳେକେ ନାହାନ୍ତି, ତାହା ନୁହେଁ । ଜାତି ଧର୍ମ, ବ୍ୟବହାର ବାସନା ଓ ସମାଜ ସାହଚର୍ଯ୍ୟ ନିର୍ବିଶେଷରେ ସତ୍ୟର ଅନୁସନ୍ଧାନ ସେମାନଙ୍କର ଭଦ୍ରେଣ୍ୟ ଓ ସେହି ସତ୍ୟ ପାଇବା ସେମାନଙ୍କର ପ୍ରାଣର ଆକାଞ୍ଛା ହେଲେହେଁ, ଏକାବେଳେକେ ଆତ୍ମୀୟ ଭାବରେ ଅନ୍ୟ ଜାତି ଓ ସମାଜ ଲୋକଙ୍କ ପ୍ରକଳିତ ତଥା ସୁରକ୍ଷିତ ଭାବ ଓ ନିୟମାବଳୀରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା, ବଳ କଠିନ ଓ ମାନବ ପକ୍ଷରେ କଦାପି ସହଜସାଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ତେଣୁ, ଯେଉଁ ମନସ୍ତୀ ସତ୍ୟାନ୍ୱେଷୀ ପଣ୍ଡିତମାନେ ଆମ ଦେଶର ଇତିହାସ ଲେଖି ଅଛନ୍ତି, ସେମାନଙ୍କର ଭଦ୍ରେଣ୍ୟ, ଭଦ୍ରମ ଓ ଅଧ୍ୟବସାୟ ପ୍ରଣୟନୟ । ସେମାନେ ଆତ୍ମମାନଙ୍କୁ ଚକ୍ଷୁ ଦେଇଅଛନ୍ତି; ପୂର୍ବସୂଚୁସମାନଙ୍କର କାର୍ତ୍ତିକଲାପ ବୁଝିବା ନିମନ୍ତେ ସକ୍ଷମ କରାଇଛନ୍ତି । ମାତ୍ର, ସେମାନଙ୍କ ଲକ୍ଷିତ ଇତିହାସ ପୂର୍ଣ୍ଣ ସତ୍ୟାସ୍ଥିତ ହୋଇ ପାରିବ ନାହିଁ । ସୁଶ୍ରୀ, ପଣ୍ଡାନ୍ତରେ ତାହା ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ଜାତୀୟ ଇତିହାସ ହୋଇ ନ ପାରେ । ବୈଦେଶିକ ଅଭିରୁଚି ଆମ ଜାତୀୟତାର ମାନଦଣ୍ଡ ହେବା ଅନୁଚିତ; ଏବଂ ସେତେବେଳେ ବୈଦେଶିକ ଆଦର୍ଶରେ ଆମ ଜାତୀୟ ସତ୍ୟତା ନିରୂପିତ ହେଉଥିବ, ସେତେବେଳେ ଆମ ଜାତି ପ୍ରକୃତ ଲକ୍ଷ୍ୟ ସ୍ଥିର ରଖି ଆତ୍ମ-ପରିଚୟ ପାଇବା ବୋଲି କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ ।

ଇତିହାସ ଜାତୀୟତା ଗଠନର ପ୍ରଧାନ ସହାୟ । ଏହା ଜାତିର ଜୀବନ ଚରିତ । ଏହାଦ୍ଵାରା ଜାତି ଆତ୍ମ-ଜ୍ଞାନ ଲଭ କରେ । ସୁଦୂର

ଆଜ୍ଞାତର ସ୍ମୃତି ଯେପରି ଏହା ଜାଗରଣ କରାଏ, ଭବିଷ୍ୟତ ଭଲଭର ମାର୍ଗ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଦେଖାଇ ଦିଏ । ଓଡ଼ିଶାକୁ ଯାହା କିଛି ଭବିଷ୍ୟ ଲକ୍ଷିତ ଅଛି, ତାହା ଯେତେ ସତ୍ୟାନ୍ୱିତ ହେଉ ପଛକେ, ଏକାବେଳକେ ଅଭ୍ରାନ୍ତ ସତ୍ୟ ବୋଲି ଧରି ନେବା ଓଡ଼ିଆ ଜାତି ପ୍ରତି କଦାପି ଶୁଭପ୍ରଦ ନୁହେଁ । ସକଳନରେ ପ୍ରମାଦ ଥିବ, ଲେଖାରେ ଯୁକ୍ତି ଥିବ ଓ ବିଚାରରେ ଭ୍ରମ ଥିବ । ତାହାର ଅନୁସରଣ କରିବା ପୂର୍ବରୁ ସତ୍ୟର ମାନଦଣ୍ଡରେ ତୁଳି ପରୀକ୍ଷା କରି ନେବାକୁ ହେବ । ଅତଏବ, ବିଶେଷ ସାବଧାନତା ସହିତ ବିଷୟର ସୂକ୍ଷ୍ମ ପରୀକ୍ଷା କରି “ଭଲଭର ପୁର-କାହିଁ-ସ୍ମୃତିପୂର୍ବ ବାଦାଟୀ” ସମ୍ମୁଖରେ ଯଥାଶକ୍ତି ଅଲୋଚନା କରିବାକୁ ହେବ ।

ଦ୍ଵିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ

ଦୁର୍ଗନ୍ମୀଣ କାଳ

ବାଉବାଟୀ କେବେ ଓ କାହାଦ୍ଵାରା ନିର୍ମିତ ହେଲା ?—ଏହି ପ୍ରଶ୍ନର ସମାଧାନ ପୂର୍ବରୁ, ମନେ ରଖିବା ଆବଶ୍ୟକ ଯେ ଓଡ଼ିଶାର ନଗରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ କଟକ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ନୂତନ । ଯାଜପୁର, ପୁରୀ ଓ ଭୁବନେଶ୍ୱର କ୍ରମାନୁସାରେ କେଶରୀବଂଶର ପ୍ରଥମ ନୃପତିମାନଙ୍କର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା । ଏହି ବଂଶୀୟ ଅଦମ ନରପତିମାନଙ୍କ ସମୟରେ ଦେଶ ଭିତରେ ବା ବାହାରେ, ଯୁଦ୍ଧ ବିଦ୍ରୋହର ବିଶେଷ ଅଶଙ୍କା ନ ଥିଲା । ସେମାନେ ପରମ ଶାନ୍ତିରେ ରାଜପଣ କରୁଥିଲେ । ଇତିହାସରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ସେମାନେ ଯାଗ ପଞ୍ଜିକ କାର୍ଯ୍ୟ, ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ପ୍ରଭୃତି ଧର୍ମ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଅପଣାର ଧନ ଓ ମନ ନିୟୁକ୍ତ କରୁଥିଲେ । ଯାଜପୁରର ପଞ୍ଜି ଓ ପୁରୀର ଭୂତପୁସ୍ତ ମନ୍ଦିର ଯଯାତିକେଶରୀକ କାର୍ଯ୍ୟ । ଭୁବନେଶ୍ୱରର ପ୍ରସିଦ୍ଧ ମନ୍ଦିର ଯଯାତିଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ଅବସ୍ଥା ହୋଇ ସେଇ ବଂଶୀୟ ଚତୁର୍ଥ ନରପତି ଲଲାଟେନ୍ଦୁ ବା ଅଲ୍ଲହ କେଶରୀଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ୧୨୭୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ * ସମାପ୍ତିତ ହୋଇଥିଲା । ଉକ୍ତ ବଂଶୀୟ ହିଂସାତମ ରାଜା ପୁରୀର କେଶରୀ କୋଶାର୍ଜ୍ଵର ଭୂତପୁସ୍ତ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ କରୁଥିଲେ । ଏତଦ୍‌ବ୍ୟତୀତ କେଶରୀମାନେ ପୁରୀ ଜିଲ୍ଲାର ନାନା ସ୍ଥାନରେ ଅଷ୍ଟଶମ୍ଭୁ ପ୍ରତିଷ୍ଠା କରି ବୃଦ୍ଧିମାନ ଶକ୍ତି ଦେଇଥିଲେ । **ଏହିପରି ନାନା ସ୍ଥାନରେ ଧର୍ମକାର୍ଯ୍ୟ କରିଥିବାରୁ ଅଦମାନ କହାଯାଏ ଯେ କେଶରୀ

* ଶକାବ୍ଦେ ଶ୍ରୀମତେ ଜାତେ ଶକାବ୍ଦେ ବୃଦ୍ଧିବାସସଃ ।

ପ୍ରାସାଦ ମକରୋଦ୍ରାଜା ଲଲାଟେନ୍ଦୁଃ କେଶରୀ ।

(ଭୁବନେଶ୍ୱର ମନ୍ଦିର ଶିଳାଲିପି)

**ଲେଖକ ପ୍ରଣୀତ “କୋଶାର୍ଜ୍ଵ” ୩୯ ପୃଷ୍ଠା ।

ରାଜାଙ୍କ ସମୟରେ ଦେଶ ପରମ ଶାନ୍ତ ଉପଭୋଗ କରୁଥିଲା । ପୃଥ୍ବୀରାଜ ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦେଶର ଭବିଷ୍ୟତରୁ ଜଣାପାଏ ଯେ ଶିଳ୍ପୀଙ୍କ କଳାବିଦ୍ୟା ଶାନ୍ତିର ମହତତ୍ତ୍ୱ ଦେଶ ଶାନ୍ତିମୟ ଥିବାବେଳେ ସେ ମହତ ଆବର୍ଜିତ ହୋଇଥାଏ । ଅତଏବ ବହୁଃଶତର ଭୟ ନଥିବାରୁ ଓଡ଼ିଆ ରାଜାମାନେ ଅନ୍ତଃଶତ୍ରୁର ଦମନ ନିମନ୍ତେ ଧର୍ମୀଚରଣାଦି ପଦକ ବିଧିମାନ ଅନୁଷ୍ଠାନ କରୁଥିଲେ । ସୁତରାଂ ଭରବସନ୍ତ-ଲଳାୟିତ, ଅନନ୍ତ-ସାଗର-ବୟୋତ, ପଦନ ଗଳାତଳ ଧାମ ଏବଂ ପୁରାଣ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଏକାମ୍ରକାନନ କେଶରୀ ବର୍ଣ୍ଣାୟ ଆଦିମ ନରପତିମାନଙ୍କର ରାଜଧାନୀ ହେବା ସ୍ୱାଭାବିକ । ସେମାନଙ୍କ ସମୟରେ ସୁରଯିତ ସ୍ଥାନରେ ସୁଦୃଢ଼ ଦୁର୍ଗା ନିର୍ମାଣ କରିବାର ସେତେ ପ୍ରୟୋଜନ ନଥିଲା ।

କିନ୍ତୁ ଉକ୍ତ ବର୍ଣ୍ଣର ପଶ୍ଚିମ କାଳରୁ କ୍ରିମେ ବହୁଃଶତ ଆକ୍ରମଣର ଆଶଙ୍କା ସେବାକୁ ଲାଗିଲା; ଏବଂ ଶିଳ୍ପୀବର୍ଣ୍ଣାୟ ନରପତିମାନେ ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟରୁ ଓଡ଼ିଶା ଆକ୍ରମଣ କରିବାର ଉଦ୍ୟମ କଲେ । ଏହି ସମୟରେ କୌଣସି ସୁରଯିତ ସ୍ଥାନରେ ସୁଦୃଢ଼ ଦୁର୍ଗ ନିର୍ମାଣ କରି ରାଜଧାନୀ ସ୍ଥାପନ କରିବାର ପ୍ରୟୋଜନ ହେଲା । ସୁତରାଂ ଉକ୍ତବର୍ଣ୍ଣାୟ ନୃପକେଶରୀ* ସ୍ୱାୟଂ ରାଜତ୍ୱକାଳରେ କଟକ ନଗର ସ୍ଥାପନ କଲେ ଏବଂ ଚିତ୍ରାନାଥୀଠାରେ ଗୋଟିଏ ସୁଦୃଢ଼ ଦୁର୍ଗ ନିର୍ମାଣ କଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଚିତ୍ରାନାଥୀ ପୁରୀ ବାହାରିବା ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଲା । ସେତେବେଳେ ଉକ୍ତ ନରପତିମାନେ ଭରତର ସର୍ବ ଔର୍ଧ୍ୱମାନମାନ ଉକ୍ତଲରେ ରୁଣ୍ଡ ଦେଖିବାର ପ୍ରୟାସ କରୁଥିଲେ । ଭୁବନେଶ୍ୱରର ବହୁସାଗରରେ ଗଙ୍ଗା, ଯମୁନା, ସପ୍ତସିନ୍ଧୁ, ନର୍ମଦା, କାବେରୀ, ଗୟା ପ୍ରଭୃତି ସମୁଦ୍ରାୟ ଔର୍ଧ୍ୱମାନଙ୍କର ସମନ୍ୱୟ ହୋଇଥିଲା । ବୈଦିରଣୀ ନଦୀ ମଧ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଔର୍ଧ୍ୱ । “କଳୋ ଚିହୋପୁଲା ଗଙ୍ଗା”, ମହାନଦୀ ଉକ୍ତଲରୁ ଗଙ୍ଗା । ଏହିପରି ଭରତର

* ୯୪୧ ରୁ ୯୫୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟିକ କହନ୍ତି ନୃପକେଶରୀ ୯୮୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ କଟକ ନଗର ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ ।

ଗର୍ଭମାନ ଭକ୍ତଲରେ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ । ଅତଏବ ଭକ୍ତଲ ନରପତି
 ନୁହନ ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ରାଜ୍ୟାଳୟ ‘ବାରାଣସୀ’ ଅନ୍ୟା ଦେଇଥିଲେ ।
 ବର୍ତ୍ତମାନ କଟକନଗରଠାରୁ ବିଜ୍ଞାନାସୀ ପ୍ରଥମ ହୋଇଥିଲେହେ,
 ପୁରୀ କଟକ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ନଗର ନ ଥିଲା । କଟକ ଓ ବିଜ୍ଞାନାସୀ ଭିନ୍ନ ପୁରୀ
 ‘କଟକ ବାରାଣସୀ’ ନାମରେ ଅଭିହିତ ଥିଲା । ମରେ ଦେଖାଯିବ,
 ଚୌଦ୍ୱାର ମଧ୍ୟ କଟକ ଚୌଦ୍ୱାର, ବା କଟକ ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲା ।
 କଟକ ରାଜ୍ୟାଳୟ ହେଲା ସତ୍ୟ, କିନ୍ତୁ ନିୟମାବଳୀରେ ନଗର ପୌତ
 ହୋଇ ଯିବାର ଅଶକ୍ୟ ଦେଖି, ତାହାଙ୍କର ପରବର୍ତ୍ତୀ ନରପତି ମକର
 ବା ମର୍କଟକେଶରୀ (୧୪୩ ରୁ ୧୬୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ) କଟକ ପୁରୀକ୍ଷଣ ନିମନ୍ତେ
 କାଠଯୋଡ଼ି ଓ ମହାନଦୀର ଯେଉଁ ପଥର ବନ୍ଧ ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ
 ତାହା ଅଦ୍ୟାବଧି ବର୍ତ୍ତମାନ ଥାଇ ଓଡ଼ିଶା ନିର୍ମାଣ-ଦକ୍ଷତାର ମର୍କଟାକ୍ଷୀ
 ଦେଖାଉଅଛି । ତାହାଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜା ମାଧବକେଶରୀ ନିୟମାବଳୀରୁ
 ଅଧିକ ନିରାପଦରେ ବାସ କରିବା ଭିନ୍ନଭାବରେ କାଠଯୋଡ଼ିର ଦକ୍ଷିଣ-
 ଫାର୍ଶ୍ୱରେ ମାରଜଗଡ଼ ନାମକ ଗୋଟିଏ ଦୁର୍ଗ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ ସତ୍ୟ,
 କିନ୍ତୁ କଟକ ଯେଉଁ କାଳରୁ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜ୍ୟାଳୟରେ ଅଦ୍ୟାପି
 ବିଦ୍ୟମାନ ରହିଅଛି ।

କେହି ଅବଶ୍ୟ ମନେ କରିବେ ନାହିଁ ଯେ ତତ୍ତ୍ୱପୁରୁଷ
 କଟକର ନାମ ସୁଦ୍ଧା ନ ଥିଲା । ଗୁପ୍ତବର୍ଣ୍ଣାୟୁ ରାଜା ଭବଗୁପ୍ତଙ୍କ
 ଅନୁଶାସନ ପତ୍ରରେ କଟକର ଭିକ୍ଷେଣ ଥିବାର ବ୍ୟଙ୍ଗ-ବିଶ୍ୱକୋଷ
 କହନ୍ତି । ଭବଗୁପ୍ତ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୪ମ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ ।
 ଯେବେ ଭବଗୁପ୍ତଙ୍କ ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କଟକ ବର୍ତ୍ତମାନ କଟକ କି ନୁହେଁ
 ଏ ବିଷୟରେ ଘୋର ସନ୍ଦେହ । କାରଣ, ଚୌଦ୍ୱାରରୁ ଲୋକେ
 ସେତେବେଳେ କଟକ ବୋଲି କହୁଥିଲେ । ଚୌଦ୍ୱାର ଅବଶ୍ୟ କଟକ
 ଠାରୁ ପୁରୀତନ । ବିଶ୍ୱକୋଷ କହନ୍ତି ଯେ ଭକ୍ତଲପାଞ୍ଜି ମତରେ ସର୍ପସଙ୍କ-
 କାଳରେ ରାଜା ଜନମେଜୟ କହିଲେ ଚୌଦ୍ୱାର ପ୍ରାପିତ ହୋଇଥିଲା

ଏହା ଯଦି ସତ୍ୟ ହୁଏ, ତାହାହେଲେ କଟକଠାରୁ ଚୌଦ୍ୱାର ନିଷ୍ପତ୍ତୁ ବନ୍ଦୁ ପୁରୁତନ । ଦ୍ୱିତୀୟତଃ, କଟକନଗର ସ୍ଥାପିତ ହେବାର ଠିକ୍ ପରେ କଟକରେ ଦୁର୍ଗ ନିର୍ମିତ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ସୁବରୁ ବୃନ୍ଦାବାଇଆଁସ ଯେ ନୃପକେଶରୀ ବଢ଼ାନାସୀ (ବାରାଣସୀ) ସ୍ଥାପନ କରି ସେଠାରେ ଗୋଟିଏ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ଦୁର୍ଗ ଏବଂ ମାଧବବେଶରୀ କାଠସୋଡ଼ା ଦର୍ଶିଣ (ବର୍ତ୍ତମାନ ପଟ୍ଟିଆ ଜଙ୍ଗଲ)ରେ ସାରଙ୍ଗଗଡ଼ ନାମକ ଦୁର୍ଗ ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । ଅତଏବ, ବଢ଼ାନାସୀ ଦୁର୍ଗ ଶତ୍ରୁ ଉତ୍ସବୁ ପୂର୍ବ ଅପେକ୍ଷା ଅଧିକ ନିଶ୍ଚୟଦେଇ ରହିଥିଲା । କାରଣ, ଏହାର ଦର୍ଶିଣରେ ନଦୀ ଓ ସାରଙ୍ଗଗଡ଼ ଓ ଭଦ୍ରପାଣ୍ଠରେ ନଦୀ ଓ ଚୌଦ୍ୱାର ଦୁର୍ଗ ଥିଲା । ତେଣୁ ରାଧାନାଥଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ କେଶରୀବଣୀୟ ଶେଷ ନରପତି ସୁବର୍ଣ୍ଣକେଶରୀ ବଢ଼ାନାସୀ ଦୁର୍ଗରେ ବାସ କରୁଥିଲେ । ମହାନଦୀର ଭଦ୍ରପାଣ୍ଠ ପ୍ରାଚୀନକାଳରେ ‘ଭଦ୍ର କୋଶଳା’ ନାମରେ ବିଦିତ ଥିଲା । ଚୌଦ୍ୱାର ଭକ୍ତ ରାଜ୍ୟର ନରପତିମାନଙ୍କର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା । ରାଧାନାଥ ମଧ୍ୟ କହୁଛନ୍ତି—

ବଡ଼ଦ୍ୱାର ଶୋଭା ପୁର ଚଉଦ୍ୱାର
ଭଦ୍ରକୋଶଳାମୌଳି ଅଳଙ୍କାର ।

ବଢ଼ାନାସୀ ଦୁର୍ଗ ନିର୍ମାଣ ପୂର୍ବରୁ ନୃପକେଶରୀ ନିଷ୍ପତ୍ତୁ ଏ ସୁରାଧୀ ଦେଖି ସେଠାରେ ଦୁର୍ଗ ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିବେ । ଅତଏବ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଯେ ଚୌଦ୍ୱାର କଟକଠାରୁ ପୁରୁତନ; ଏବଂ ସେତେବେଳେ ଅବଶ୍ୟ କଟକ ଚୌଦ୍ୱାରଠାରୁ ଅଧିକ ଖ୍ୟାତ ନ ଥିଲା । ତେଣୁ ଅମ୍ଭମାନଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ ଯେ ଭବପ୍ରସାଦ ଅନୁଶାସନ ପଦରେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କଟକ ବର୍ତ୍ତମାନ କଟକ କ୍ରହେ; ଚୌଦ୍ୱାର କଟକ ନାମରେ ଲିଖିତ ଥିଲା । ବାସ୍ତବିକ, ସେହିଠାରେ ରାଜାମାନେ ସାମୟିକ ଭାବରେ ବା ସ୍ଥାୟୀ ଭାବରେ ବାସ କରୁଥିଲେ, କିମ୍ବା ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ସେନାନବେଶ ଥିଲା, ତାହାର ଅର୍ଥ କଟକ । କିମ୍ବଦନ୍ତୀ ‘କଟକ’ ଯୋଗରୁହ ହୋଇ ବର୍ତ୍ତମାନ କଟକକୁ ବୁଝାଇଲା ।

ଉପରଲିଖିତ ପ୍ରମାଣରୁ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ସେ କଟକ, ପୁରୀ ଓ ପାଟଣାପୁର ଅପେକ୍ଷା ନୂତନ ନଗର; ଏବଂ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୧୦୩ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏହା ନଗର ଆକାର ଧାରଣ କରି ଓଡ଼ିଶାର ରାଜଧାନୀରେ ପରିଣତ ହେଲା । ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ନିଶ୍ଚୟ ଏହା ପରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ପୁରୀରେ କୁହାଯାଇଅଛି ଯେ କେଶରୀବଂଶର ଶେଷ ନରପତି ସୁବର୍ଣ୍ଣକେଶରୀ ଚୌରାଙ୍ଗ ଦେବଙ୍କର ଅନ୍ତମଣ ସମୟରେ ବିଜ୍ଞାନାସୀ ଦୁର୍ଗରେ ବାସ କରୁଥିଲେ । ବିଜ୍ଞାନାସୀ ତାହାଙ୍କର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା । ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗରେ ନିର୍ମିତ ସେତେବେଳକୁ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ଯଦି ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥାନ୍ତା, ତାହାହେଲେ ରାଜା ନିଶ୍ଚୟ ସେହିଠାରେ ବାସ କରାଥାନ୍ତେ । କାରଣ ବିଜ୍ଞାନାସୀଠାରୁ ବାରବାଟୀ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଅଧିକ ଦୂରସ୍ଥିତ ସ୍ଥାନ । ଏକ ଦିଗରେ ଚୌଦ୍ୱାର ଦୁର୍ଗ ଓ ନଦୀ, ଅନ୍ୟ ଦିଗରେ ନଦୀ ଓ ବିଜ୍ଞାନାସୀ ଦୁର୍ଗ ଏକ ଦିଗର ଦିଗକୁ ନଦୀ ଓ ସାରଙ୍ଗଗଡ଼ ଥିଲା । ଅତଏବ କୌଣସି ଦିଗରୁ ଶତ୍ରୁ ଆକ୍ରମଣ ଭୟ ନ ଥିଲା । ଏଥିରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ କେଶରୀବଂଶୀୟ ରାଜତ୍ୱକାଳରେ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ନିର୍ମିତ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ ଲେଖକମାନଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଏହି ଅନୁମାନ ସିଦ୍ଧ ବୋଲି ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷମାନ ହୁଏ ।

‘ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଚରିତାମୃତ’ରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଚୈତନ୍ୟ କଟକରେ ପ୍ରବେଶ କରି ତଦାନନ୍ତର ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଏହି ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗରେ ସାକ୍ଷାତ୍ କରୁଥିଲେ । ତାହାଙ୍କର ପୁରବର୍ତ୍ତୀ ରାଜା ଯୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବ ମଧ୍ୟ ବାରବାଟୀରେ ବାସ କରୁଥିବାର ଉକ୍ତ, ଗ୍ରନ୍ଥରୁ ପରିଚୟ ମିଳେ । ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଚରିତାମୃତର ମଧ୍ୟାଞ୍ଚଳ ୧୭ଶ ପରିଚ୍ଛେଦରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି—

ଏହି ମତ-ଚଳି-ଗଲି କଟକ ଆଇଲା ।

-ସାକ୍ଷୀଗୋପାଳ ଦୋଶୀ ସେ-ଦନ ରହୁଲା ॥

ସାକ୍ଷୀଗୋପାଳେଇ କଥା କହେ ନିତ୍ୟାନନ୍ଦ ।
ଶୁଣିୟୁ ବୈଷ୍ଣବ ମନେ ବାଞ୍ଛିଲୁ ଅନନ୍ଦ ॥

ଅନ୍ୟତ୍ର—

କଟକ ଅସିଧୁ କୈଳ ଗୋପାଳ ଦର୍ଶନ ।
ସ୍ବପ୍ନେଶ୍ବର ବିପ୍ର କୈଳ ପ୍ରଭୁର ନମନ୍ତଣ ॥

ଏଥୁରୁ ଅନୁମିତ ହୁଏ ଯେ ରାଜା ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବ କାନ୍ଥ ଜୟକରି
ତତ୍ତ୍ବତ୍ୟ ସାକ୍ଷୀଗୋପାଳକୁ ଘେନି ଅସି ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ
ରଖାଇଥିଲେ । ସେଠାରେ ସେ ବାସ କରୁ ନ ଥିଲେ, ସାକ୍ଷୀଗୋପାଳକୁ
ସେଠାରେ ନ ରଖି ଅନ୍ୟତ୍ର ରଖାଇ ପାରିଥାନ୍ତେ । ରାଧାନାଥ
“ଦରବାର”ରେ କହନ୍ତି—

କାହିଁ ଅଭିଯାନେ ଯେ ଦୁର୍ଗ ପ୍ରାଚୀର
ବାଦ୍ୟ ନାଦେ ଦେଇଥିଲୁ ପ୍ରତିଶ୍ରୀ ।

ଅତଏବ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କ ରାଜଧାନୀ ଥିଲା
ଏବଂ କାହିଁ ସ୍ବପ୍ନ ନିମନ୍ତେ ବାରବାଟୀରୁ ସୈନ୍ୟ ପ୍ରେସ୍ତ ହୋଇଥିଲେ ।
‘ଅଭୟ ଅକବରୀ’ ପ୍ରଣେତା ଅଭୁଲ୍ଲଫଳ କହନ୍ତି ଯେ ଗଙ୍ଗ ବଂଶୀୟ
ପଞ୍ଚମ ନରପତି ଅନଙ୍ଗ ଭୀମଦେବ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ ।
ଅଭୁଲ୍ଲଫଳଙ୍କ ଏହି ମତ ମୁକ୍ତବତ୍ସୀ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ ଲେଖକଗଣ
ଗ୍ରହଣ କରିଅଛନ୍ତି । ପୂର୍ବରେ ବୃହାସାଇଅଛୁ କେଶରୀ ବଂଶୀୟ ରାଜତ୍ବର
ଶେଷ ସମୟରେ ମଧ୍ୟ ଏ ଦୁର୍ଗ ନିର୍ମିତ ହୋଇ ନ ଥିଲା । ଗଙ୍ଗବଂଶୀୟ
ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ନରପତି ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବ ଏହି ଦୁର୍ଗ ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିବା
ନିଶେଷ ସମ୍ଭବ । ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବ ଅବଶ୍ୟ ରାଜତ୍ବର ପ୍ରଥମ ଅବସ୍ଥାରେ
ଚୌଦ୍ବାର ଦୁର୍ଗରେ ବାସ କରୁଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ଉତ୍ତର ଦିଗରୁ କ୍ଷମେ
ଅଫଗାନ ଅକ୍ଷମଣର ଆଶଙ୍କା ଦେଖି ଗୋଟିଏ ସୁରକ୍ଷିତ ସ୍ଥାନରେ ସୁଦୃଢ଼
ଦୁର୍ଗ ନିର୍ମାଣର ଆବଶ୍ୟକତା ଅନୁଭବ କଲେ । ସେ ନିଜେ ଅତ୍ୟନ୍ତ
ପରାକ୍ରମୀ ଯୋଦ୍ଧା ଥିଲେ, ଏବଂ ବହୁଦେଶ ଜୟକରି ସ୍ତ୍ରୀୟ ରାଜ୍ୟର

ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରିଥିଲେ । ହୁଣ୍ଡରଙ୍କ ‘ଓଡ଼ିଶା’ର ପ୍ରଥମ ଭାଗରେ ଅନଙ୍ଗଭୂମି
ଦେବଙ୍କ ସେ ବକ୍ତୃତା ପ୍ରଦତ୍ତ ହୋଇଅଛି ତହିଁରୁ ଏହା ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ।

ମାଦଳା ପାଞ୍ଜିରୁ ଜଣାଯାଏ, କଟକରେ ଦୁର୍ଗ ସ୍ଥାପିତ ହେବା
ପୂର୍ବରୁ ବର୍ତ୍ତମାନ କଟକ ‘ବାରବାଟୀ ଗ୍ରାମ’ ନାମରେ ପରିଚିତ ଥିଲା ।
ଏହି ଦୁର୍ଗ ସ୍ଥାପନ ବିଷୟରେ ପାଞ୍ଜିରେ ଲେଖାଅଛି—

ଏ ରାଜା (ରାମ ପ୍ରସାଦ ଏ ବା ଦ୍ଵିତୀୟ ଅନଙ୍ଗଭୂମିଦେବ) ନଗର
ଚୌଦ୍ଵାର କଟକେ ବିଜେ କରିଥାନ୍ତି । ଏପରି ଏକଦିନକରେ ରାଜା
ବିଜେକରି ଆସି ମହାନଦୀ ପାର ହୋଇ, ଏ ନଦୀର ଦକ୍ଷିଣ ଡାକରେ
ଦେଖିଲେ କୋଦଣ୍ଡ ଦଣ୍ଡପାଟର ବାରବାଟୀ ଗ୍ରାମର ବିମ୍ବେଶ୍ଵର ଦେବଙ୍କ
ପୂଜା ଶାଳ ମଣିଜି ବଗ ମାଡ଼ ବସିଛି । ଏହା ଦେଖି ରାଜା ବଡ଼
ଆଶ୍ଚର୍ଯ୍ୟ ପାଇ ଶୁଭଯୋଗ ଦିନରେ ବାରବାଟୀ ଗ୍ରାମରେ ଶୁଭ ଦେଇ
ନଅଇ ଡୋଳାଇଲେ । ଏ କଟକର ନାମ ବାରବାଟୀ କଟକ ନାମ ଦେଇ
ନଗର କଟକ ଚୌଦ୍ଵାର ଛାଡ଼ି ଆସିଲେ ଏବଂ ଏ କଟକରେ ରହିଲେ । *

ଓଡ଼ିଶାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରାଚୀନ ଅନୁଷ୍ଠାନମାନଙ୍କର କାଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ
ଯେପରି, ବାରବାଟୀ ନିର୍ମାଣ କାଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ସେହିପରି ଲେଖକ-
ମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ମତଭେଦ ଦେଖାଯାଏ । ‘ବିଶ୍ଵକୋଷ’ର ପ୍ରଣେତା କହଳି
ଖଣ୍ଡାୟକ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଅନଙ୍ଗଭୂମିଦେବ ଏହି ଦୁର୍ଗ ନିର୍ମାଣ
କରିଥିଲେ । ଉପରେ ଯେପରି କୁହାଗଲା, ରାଜା ଅନଙ୍ଗଭୂମିଦେବ ଦୁର୍ଗ
ନିର୍ମାଣ କରିଥିବା ସତ, କିନ୍ତୁ ‘ବିଶ୍ଵକୋଷ’ର ଲେଖକ ଅନଙ୍ଗଭୂମିଦେବଙ୍କୁ
ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବସନ୍ତ ଲାବଣ ରଖିଲେ, ଭୁଣାଯାଏ ନାହିଁ ।
‘ବିଶ୍ଵକୋଷ’ ବଡ଼ ଉପାଦେୟ ଗ୍ରନ୍ଥ । ତହିଁର ପ୍ରତ୍ୟେକ ବିଷୟ ବିଶ୍ଵାସ-
ଜନକ ହେବା ଉଚିତ । ଖୁଲିଙ୍ଗ ‘ମାଦଳାପାଞ୍ଜି’ ଓ ‘ବିଶାବଳୀ’ ନାମକ
ଏକ ସମ୍ବନ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥସାହାଯ୍ୟରେ ପ୍ରମାଣ କରିଅଛନ୍ତି ଯେ ଗୌଡ଼ଗଙ୍ଗଦେବ

* ଶ୍ରୀଜଗବନ୍ଧୁ ସିଂହଙ୍କ “ପ୍ରାଚୀନ-ଉତ୍କଳ” ମୁଦ୍ର ୧୨ଶ ଭାଗ ୧୨୯ ପୃଷ୍ଠା ।

୧୯୫୪ ଶକାବ୍ଦ-କନ୍ୟା ୧୩ତମା କଟକ ଅଧିକାର କଲେ । ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ ପାଠକମଣି ଜାଣନ୍ତି, ୧୯୫୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ କଳାପାତ୍ରାବର ଅନ୍ତମଣ୍ଡପାବ ଓଡ଼ିଶାର ସ୍ବାଧୀନତା ଲୁପ୍ତ ହେଲା । ଏହି ସମୟ ମଧ୍ୟରେ ୨୮ଜଣ ନରପତି ରାଜତ୍ବ କରୁଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବ ଗଙ୍ଗବଂଶର ପ୍ରଥମ ରାଜା । ସୁତରାଂ ‘ବିଶ୍ବକୋଷ’ ମତରେ ୧୯୫୪ ଶକାବ୍ଦ ବା ୧୧୩୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ବା ଦ୍ଵାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀଠାରୁ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ୭ ଜଣ ରାଜା, ଏବଂ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶରୁ ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ୨୧ ଜଣ ରାଜା ରାଜତ୍ବ କରୁଥିଲେ । ଇତିହାସରୁ ଜଣାଯାଏ ଅନଙ୍ଗଭୀମଙ୍କ ପରେ କୌଶସି କୌଶସି ରାଜା (ସଥା, ନରସିଂହ-କପିଳେନ୍ଦ୍ର, ସୁରୁଷୋଦ୍ଭୟ ଓ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର) ଦ୍ଵାର୍ଦ୍ଦିକାଳ ରାଜତ୍ବ କରି ନାନାଦିଗଣ୍ଡର ସୁକର୍ତ୍ତୀ ସ୍ଥାପନ କରି ଯାଇଅଛନ୍ତି । ବିଶ୍ବକୋଷର ଲେଖକ ଏହି ସବୁ ବସୟରେ ଅନଭିକ୍ଷ ।

ବାସ୍ତବିକ ‘ବିଶ୍ବକୋଷ’ର ଲେଖକ କୌଶସି ଐତିହାସିକ ଅଲ୍ଲୋଚନା ନ କରି ଷ୍ଟୁଲିଞ୍ଜ ଉପରେ କେବଳ ଅଭିବିଶ୍ଵାସ ରଖିଲ୍ଲମର ଜଣାଯାଏ । ଷ୍ଟୁଲିଞ୍ଜ କହନ୍ତି, ବୋଧହୁଏ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଏହି ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଷ୍ଟୁଲିଞ୍ଜ କିନ୍ତୁ ନିଜେ ନିଜର ପ୍ରତିବାଦ କରନ୍ତି । ତାହାଙ୍କ ମତରେ ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବ ୧୧୭୪ରୁ ୧୨୦୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ରାଜତ୍ବ କରୁଥିଲେ । ତେବେ, ସେ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଲାଗିତ ଥିଲେ କିପରି ? ଏହା-ଛଡ଼ା ‘ବିଶ୍ବକୋଷ’, କୋଣାର୍କ କାଳ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯାହା କହୁଛନ୍ତି, ତଦନୁସାରେ ପରୀକ୍ଷା କଲେ, ବାରବାଟୀ ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା ଅପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ‘ବିଶ୍ବକୋଷ’ରେ ଲେଖା ଅଛି, ନରସିଂହ-ଦେବ ୧୨୦୦ ଶକ ବା ୧୨୭୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିର ନିର୍ମାଣ ଶେଷ କରୁଥିଲେ । ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବଙ୍କ ପୁତ୍ର ନରସିଂହଦେବ ଖ୍ରୀଷ୍ଟୀୟ ୧୩ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ କୋଣାର୍କ କାର୍ଯ୍ୟ ଶେଷ କରୁଥିବା ସ୍ଥଳେ, ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବ କ୍ରପର ୧୪ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ନିଜ କାର୍ଯ୍ୟ ବାରବାଟୀ ଶେଷ

କଲେ ? ଅତଏବ ବିଶ୍ୱକୋଷ, ତଥା ଖୁଲିଙ୍ଗମତରେ ଯେ ୧୪ଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ବାରବାଟୀ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା, ତାହାକୁମାଧୁକ । *

ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବ ଦ୍ୱୟରାଜ ମତରେ ୧୧୭୪ ରୁ ୧୨୦୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ (ଖୁଲିଙ୍ଗ ମତରେ ୧୧୭୪ ରୁ ୧୨୦୨) ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ଶାୟିକ ବାଦୁ ଜଗବନ୍ଧୁ ସିଂହ କହନ୍ତି ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବ ୧୧୮୩ରୁ ୧୨୧୦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ୨୭ ବର୍ଷ ରାଜତ୍ୱ କରିଥିଲେ । ସେ ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି ଏ ଦଳାକର ରାଜତ୍ୱ ୧୪ଶକ ପୂର୍ବରୁ ବାରବାଟୀ-କଟକ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା କଥା ମାଦଳାମାଞ୍ଜିରୁ ଜଣାଯାଏ । ୧୪ ଅଙ୍କରେ ରାଜତ୍ୱ ୧୨ ବର୍ଷ । ଅତଏବ ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱର ଦ୍ୱାଦଶ ବର୍ଷ ମଧ୍ୟରେ ଅର୍ଥାତ୍ ୧୨୦୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ୧୦୧୪ ଦର୍ଶ ପୂର୍ବେ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଖୁଲିଙ୍ଗ ଓ ବିଶ୍ୱକୋଷଙ୍କ ‘ଚତୁର୍ଦ୍ଦଶ ଶତାବ୍ଦୀ’ କଦାପି ପ୍ରମାଣିତ ହୋଇ ନ ଯାରେ ।

* Statistical Accounts of Bengal, Vol XVIIIରେ ମହାର ମଧ୍ୟ ଖୁଲିଙ୍ଗଙ୍କର ଅନୁମରଣକରି ଏହିପ୍ରକାର ପ୍ରମାଦରେ ପଡ଼ିଅଛନ୍ତି ।

ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟ

ବାରବାଟି ଇତିହାସ

ଏହି ବାରବାଟୀ ଉତ୍କଳ ଇତିହାସର ପ୍ରମୁଖ ଲୋକଲୀ ଦଳ । ଉତ୍କଳର କେତେ କେତେ ନରପତି ଏହାର କୋଳରେ ଅଗ୍ରସ୍ଥ ନେତା ଲଳିତପାଳିତ ଏବଂ କେତେ କେତେ ଦିଶିତ ଘଟଣା ଏହାର ପାର୍ଶ୍ବରେ ସଂଘଟିତ ହୋଇ ଓଡ଼ିଶା-ମାଜାର ଫଳ ଭାବେ ଇତିହାସରେ ଟେକି ରହିଅଛି । ଉତ୍କଳର ଭାଗ୍ୟଶ୍ରୀ ଏହି ବାରବାଟୀ-ସ୍ବର୍ଗ-ଭୂମରେ ବହୁକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ନିର୍ଭର କରିଥିଲେ । ବିଜାପୁରୀ, ଗୋଦାବରୀ ଓ ସାତଗଡ଼ ଏବଂ ତେଲୁଗୁରେ ସୁଗନ୍ଧର ଓ ସୁପ୍ରସାଦ ନିଦ୍ରାଦାୟୀ ବେଞ୍ଚିତ ହୋଇ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ଉତ୍କଳରୁ ବହୁଃଶତ-ଅବସର ବହୁଦାନ କରିବାକୁ ଚିତାକୃତ କରିସାରିଥିଲେ; ଏବଂ ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରଦେଶ ସେତେବେଳେ ମୁସଲ-ମାନ ଓ ମୋଗଲଦ୍ବାରା ଉପଦ୍ରୁତ ହେଉଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ଉତ୍କଳକୁ ସ୍ୱାଧୀନତା ଦେବାକର ପ୍ରିୟ ନିକେତନ କରି ରଖିଥିଲେ । ଏହି ବାରବାଟୀ ଓଡ଼ିଶା ସେନାମାନଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ୟସ୍ଥଳ ଏବଂ ଉତ୍କଳ-ଅକାଶର ଧ୍ରୁବଭାବେ ଥିଲା । ବିଦେଶରେ ବାହାରି ସମର-ସାଗରରେ ବାସନା ଦେବା ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାର ଲୋକଙ୍କୁ ଏହି ବାରବାଟୀକୁ ମାନସ ବନ୍ଧୁରେ ଅବଲୋକନ କରି ନିଜ ନିଜ ଗତିବିଧି ନିର୍ଦ୍ଦେଶ କରୁଥିଲେ । ଏହି ବାରବାଟୀ ଉତ୍କଳ ନରପତି-ମାନଙ୍କର ଅଞ୍ଜଳି ଘର ଓ ପରମ ଶାନ୍ତିସ୍ଥଳ, ସର୍ବର ମଣି ଏବଂ ସ୍ବର୍ଗର ପାତକାତ ସଦୃଶ ଥିଲା । ଚତୁର୍ଦିଗାୟକ ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବାରବାଟୀ ଉତ୍କଳ ନରପତି ଓ ଶାସନକର୍ତ୍ତାମାନଙ୍କର ଅଗ୍ରସ୍ଥସ୍ଥଳ ଥିଲା, ବହୁତଃ ଏହି କାଳ ମଧ୍ୟରେ ବାରବାଟୀକୁ ଉତ୍କଳ; ଏବଂ ବାରବାଟୀର ଇତିହାସକୁ ଉତ୍କଳର ଇତିହାସ ।

ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ଦ୍ଵାଦଶ ଶତାବ୍ଦୀରେ ରାଜା ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ନିର୍ମିତ ହେବାଠାରୁ ୧୮୦୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଇଂରେଜ ଅଧିକାର ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା । ରାଜା ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବ ସ୍ତ୍ରୀୟ ରାଜତ୍ଵର ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ ଯାଜପୁରରେ ରାଜଧାନୀ କରିଥିଲେ; କିନ୍ତୁ ଅନ୍ତିମାବସ୍ଥାକୁ ଗୋଟିଏ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ର ସୁଦୃଢ଼ ଦୁର୍ଗ ନିର୍ମାଣ କରିବାର ଆବଶ୍ୟକତା ସେ ଅନୁଭବକଲେ । କାରଣ ଏତେବେଳକୁ ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରତି ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ଦୁର୍ଝି ଆକୃଷ୍ଟ ହୋଇଥିଲା । ସୁତରାଂ ସେ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ନିର୍ମାଣ କରି ତହିଁରେ ରାଜଧାନୀ ପ୍ରାପ୍ତ କଲେ । ନିଶ୍ଚୟକ ଓଡ଼ିଶା-ଇତିହାସର ପ୍ରଥମଭାଗରେ ଅନଙ୍ଗଭୀମଦେବଙ୍କର ସ୍ତ୍ରୀୟ ସେନାପତି ଓ ସାମନ୍ତରାଜାମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ପ୍ରଦତ୍ତ ଯେ ବକ୍ତୃତା ଉଦ୍ଧାର କରାଯାଇଅଛି, ତହିଁରୁ ମଧ୍ୟ ଏ ଉକ୍ତ ସମର୍ପିତ ହୁଏ । ତତ୍ପରେ ରାଜା ତୃତୀୟ ନରସିଂହଦେବ ବା ଲୁଲୁଲୀ ନରସିଂହଦେବ * କ ରାଜତ୍ଵକାଳରେ (ଅର୍ଥାତ୍ ୧୨୩୭ରୁ ୧୨୮୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ) ଯେତେବେଳେ ଦାଦିଶାତ୍ୟର ବାହମଣୀ ରାଜ୍ୟର ଅଧିପତି ହୁମାୟୁନଶାହଙ୍କଦ୍ଵାରା ପ୍ରସିଦ୍ଧିତ ହୋଇ ତେଲଙ୍ଗାନାର ହିନ୍ଦୁ ରାଜା ଓଡ଼ିଶା ରାଜାଙ୍କର ଅଶ୍ରୟ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିଥିଲେ, ସେତେବେଳେ ରାଜା ନରସିଂହଦେବ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗରୁ ସସୈନ୍ୟରେ ଦାଦିଶାତ୍ୟ ଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ; ଏବଂ ବାହମଣୀ ସୈନ୍ୟକୁ ଏକାବେଳକେ ବିଧ୍ଵସ୍ତ କରି ଉକ୍ତ ହିନ୍ଦୁ ରାଜାଙ୍କୁ ନିର୍ଭୟରେ ରାଜତ୍ଵ କରାଇ ଦେଇଥିଲେ । ତତ୍ପରେ ବାହମଣୀର ସୁଲତାନ ହୁମାୟୁନଶାହଙ୍କ ପୁତ୍ର ନିଜାମଶାହଙ୍କ ଚରୁଦ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ ନରସିଂହଦେବ ସୈନ୍ୟ ପ୍ରେରଣ କରିଥିଲେ, ଏବଂ ସ୍ଵୟଂ ସୁଜୟେନ୍ଦ୍ରରେ ଉପହୃତ ଥାଇ ସୈନ୍ୟମାନଙ୍କୁ ଉତ୍ସାହିତ କରିଥିଲେ ।

* Robert Sewell, "Asiatic Society Journal"
Vol, LXV, Part I, 1896 ରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ୮ ଜଣ ନରସିଂହ-
ଦେବ ରାଜତ୍ଵ କରିଥିବାର ଲେଖିଅଛନ୍ତି, ଯଥା—

ଏହିଥର ଓଡ଼ିଶା ସୈନ୍ୟମାନେ କୋଲରାଜ୍ୟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଜୟ କରିଥିଲେ* ।
ନରସିଂହଦେବଙ୍କ ଏହି ସାହସ ଓ ଦୃଢ଼ତାରେ ବିସ୍ମିତ ହୋଇ ଖୁଲିଙ୍ଗ
କହିଅଛନ୍ତି—

କଳିବର୍ଗ ଓ ବିଦରର (ବର୍ତ୍ତମାନ ବେରର) ଅପରପାର୍ଶ୍ବରେ
ମଧ୍ୟଭାରତରେ କୋଲ ରାଜ୍ୟର ଅବସ୍ଥାନ ଦେଖିଲେ, ସେତେବେଳର
ଓଡ଼ିଶାସାମ୍ରାଜ୍ୟଙ୍କ ସାହସ ଓ ଉଦ୍ୟମ ଆମ୍ଭମାନଙ୍କର ବିସ୍ମୟ ଉତ୍ପାଦନ-
କରିବାର କଥା ।

ପ୍ରଥମ ନରସିଂହଦେବ ଖ୍ରୀଷ୍ଟପୂର୍ବ ୪୨୧ରୁ ୩୦୭ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ।

୨ୟ	”	(କେଶରୀ)—୧୦୧୩ ରୁ ୧୦୨୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ।
୩ୟ	”	(ବା ଲଙ୍ଗୁଳା)—୧୨୩୭ରୁ ୧୨୮୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ।
୪ର୍ଥ	”	(କେଶରୀ ନରସିଂହ)—୧୨୮୨ ରୁ ୧୩୦୭ ”
୫ମ	”	(ପ୍ରତାପ ନରସିଂହ)—୧୩୦୭ ରୁ ୧୩୨୭ ”
୬ଷ୍ଠ	”	(କପିଳ ନରସିଂହ)—୧୩୨୯ ୧୩୩୦ ”
୭ମ	”	(ନରସିଂହ ଲେନା)—୧୪୪୯ ରୁ ୧୪୫୦ ”
୮ମ	”	୧୨୨୮ ରୁ ୧୨୫୩ ”

*Ferista's "History of the Dekkan"—

translated by Jonathan Scott-Vol, I, pp 137-164

୧. The boldness and enterprise of the Orissan monarchs in those days, may surprise us when we consider the situation of Kolas in the heart of Central India beyond Kalberga and Beder,—Stirling's Orissa, 77 Page.

ଏହା ତ ଗଲ ଦିଶିଣ ଓ ମଞ୍ଚିମରେ ନରସିଂହଦେବଙ୍କର ବାରଦ୍ବାର
କାହାଣୀ । ଉତ୍ତରରେ ମଧ୍ୟ ତାହାଙ୍କ ଅଧିନାୟକତ୍ବରେ ବାରବାଟୀର
ବରଧ୍ବଜା ଉଡ଼ିଥିଲା । ନରସିଂହଦେବଙ୍କର ତାମ୍ରଶାସନରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି—

ରାଜା ବରେନ୍ଦ୍ର ଯବନା ନୟନାଞ୍ଜନାଶୁ ପୁରେଣ ଦୁର ବିନିବେଶିତ
କାଳମଣ୍ଡଃ ।

ତଦ୍ଦ୍ବେନ୍ଦ୍ରଲମ୍ବ କରୁଣାଭୁତ ନିସ୍ତରଙ୍ଗାଗଙ୍ଗାପି ନୁନ ମମୁନା ଯମୁନା
ଧୁନା ଭୁତ୍ । ୮୪ ।

ଅର୍ଥାତ୍, ଯାହାଙ୍କର (ଲଙ୍ଗାଲୀୟ ନରସିଂହଦେବ) ଅଲୌକିକ-
କାର୍ଯ୍ୟ ଦର୍ଶନରେ ଗଙ୍ଗା ସୁଦ୍ଧା ନିସ୍ତରଙ୍ଗା ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ରାଜା
ବରେନ୍ଦ୍ରବାସିନୀ ଯଦନାମାନଙ୍କର ଅଶ୍ରୁଜଳଧୌତ କଜ୍ଜଳସ୍ରୋତରେ
କାଳମମୟୀ ହୋଇ ଅଧୁନା ସେ ଯମୁନା ହୋଇଅଛି ।

ଏଥିରୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ଜଣାଯାଏ ଯେ, ନରସିଂହଦେବ ଗଙ୍ଗାନଦୀ ଉପକୂଳ-
ଦର୍ତ୍ତୀ ରାଜା ଓ ବାରେନ୍ଦ୍ର ନାମକ ଦୁଇଟି ରାଜ୍ୟ ଜୟ କରିଥିଲେ । ଏହା
ଗୌଡ଼ରାଜ୍ୟ । ଏହି ରାଜ୍ୟ ଜୟ କରିଥିବାରୁ ଗଙ୍ଗାବର୍ଣ୍ଣୀୟ ଗଜପତିଙ୍କର
ଅନ୍ୟତମ ଉପାଧି ଗୌଡ଼େଶ୍ବର ଥିଲା ।

ତତ୍ପରେ କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ବକାଳରେ ଏହି ବାରବାଟୀ ମଧ୍ୟ
ତାହାଙ୍କର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା; ଏବଂ ଓଡ଼ିଆଦେଶରେ (ରାଜମହେନ୍ଦ୍ରୀ ଓ
କୋଣାର୍କପିଲ୍ଲର ମଧ୍ୟବର୍ତ୍ତୀ ଦେଶ) ମଙ୍ଗଳରାୟଙ୍କ ପ୍ରାର୍ଥନାମତେ ଶ୍ରୀମୁରଙ୍ଗ
ବିପକ୍ଷରେ ସିଂହାସନାରୋହଣରେ ମଙ୍ଗଳ ରାୟଙ୍କୁ ସାହାଯ୍ୟ କରିବା-
ନିମନ୍ତେ ୧୪୭୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ବାରବାଟୀକୁ ସୈନ୍ୟ ପ୍ରେରଣ କରି
ଓଡ଼ିଆଙ୍କର ବିଜୟପତାକା ଉଡ଼ାଇ ଥିଲା; ଏବଂ ଏଥିରେ ମାଲବ ଫୁଲତାନ

ମହମ୍ମଦଶାହ ଓ ସ୍ୱାମୀର ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପରାସ୍ତ ହୋଇଥିଲେ * । ଏହାବ୍ୟତୀତ ରାଜା କପିଳେନ୍ଦ୍ର ଦେବଙ୍କ ୩୫ ଅଙ୍କ (୨୮ ବର୍ଷ) ସମୟରୁ ବାରବାଟୀର ବିଜୟ ଥିବା ସେତୁବନ୍ଧ ଯାଏ ଉଡ଼ିଗଲା† । ରାଜା କପିଳେନ୍ଦ୍ର ସେତୁବନ୍ଧ ବିଜୟରୁ ଫେରିଲା ସମୟରେ କୃଷ୍ଣା ନଦୀ ନୁଲରେ ‘ପ୍ରୟାଗ’ କରିଥିଲେ (ମରିଥିଲେ) ।

ତଦନନ୍ତର ରାଜା ସୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ୱକାଳରେ (୧୪୭୯ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରୁ ୧୫୦୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ଧର୍ଯ୍ୟନ୍ତ) କାହିଁ ବିଜୟ ନମନ୍ତେ ଏହି ବାରବାଟୀରୁ ରାଜା ସସୈନ୍ୟରେ ଯାହା କରିଥିଲେ; ଏବଂ ସେହି ‘କାହିଁ ଅଭିଯାନେ’ ଏହି ‘ଦୁର୍ଗପ୍ରାଚୀର’ ‘ବାଦ୍ୟନାଦେ’ ‘ପ୍ରତିଗିର’ ଦେଇଥିଲା । ସୁରୁଷୋତ୍ତମ-ଦେବ କାହିଁକାବେଳେ ଜୟକରି କାହିଁଜେମା ପଦ୍ମାବତୀଙ୍କ ସହ ତନୟ ସାକ୍ଷୀଗୋପାଳ ଓ ଗଣେଶ ମୂର୍ତ୍ତି ଦ୍ୱୟ ଦେଇ ଆସିଥିଲେ । ଗଣେଶମୂର୍ତ୍ତିକୁ ସେ ଜଗନ୍ନାଥଙ୍କର ପଦ୍ମାଭୂଷଣରେ ଚଣାଇ ‡ ସାକ୍ଷୀଗୋପାଳଙ୍କୁ ଏହି ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ରଖାଇଥିଲେ । ପୁଣି ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଚରିତାମୃତ ଉଦ୍ଧାର କରି ଆନ୍ତେମାନେ କହୁଅଛୁଁ ଯେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଚୈତନ୍ୟ ଏହି ସ୍ଥାନରେ ସାକ୍ଷୀଗୋପାଳଙ୍କୁ ଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ । ଉକ୍ତ ଗ୍ରନ୍ଥର ମଧ୍ୟାଂଶରେ ମଧ୍ୟ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି :—

* Ferista (ପୁର୍ବପୁଷ୍ପା ନୋଟ ଦେଖ) ।

† ମାଦଳା ପାଞ୍ଜି, ବାରୁ ଶ୍ରୀ ଜଗବନ୍ଧୁ ସିଂହଙ୍କ ‘ପ୍ରାଚୀନ ଭୁବନ’ ବାରତ୍ତ ପ୍ରସଙ୍ଗ ।

‡ “ସୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବ ଓ ଦ୍ୱିକାଶ୍ୱଶେଷ” ଶୀର୍ଷକ ପ୍ରବନ୍ଧରେ ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ମୃତ୍ୟୁଞ୍ଜୟ ରଥ ମହାଶୟ କହନ୍ତି ଯେ କାହିଁଗଣେଶ ଜଗନ୍ନାଥଦେବଙ୍କର ଦକ୍ଷିଣପାଶ୍ୱରେ ଅବସ୍ଥିତ । ଏହା ସତ କି ? ଆଶଙ୍କା କରାଯାଏ ରଥ ମହାଶୟ ଏହାର ପ୍ରକୃତ ତଥ୍ୟ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିନାହାନ୍ତି ।

ଏହିମନ୍ତ ବିଦ୍ୟା ନଗରେ ସାକ୍ଷୀଗୋପାଳ ।
 ସେବା ଅଙ୍ଗୀକାର କରିୟାଛନ୍ତି ଚରକାଳ ॥
 ଭକ୍ତଲେର ରାଜା ଶ୍ରୀପୁରୁଷୋତ୍ତମ ନାମ ।
 ସେହୁଦେଶ ଜିତ ନିଲ କରିୟା ସେନାମ ॥
 ତାର ଭକ୍ତବଶେ ଗୋପାଳ ଅଙ୍କା ଦିଲ ।
 ଗୋପାଳ ଲଭୟା ସେହୁ କଟକ ଅଭିଳ ॥

ଏଥିରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ବର୍ତ୍ତମାନ ସତ୍ୟବାଦୀଠାରେ ସ୍ଥାପିତ
 ସାକ୍ଷୀଗୋପାଳ କାହିଁରୁ ଆଗତ ହୋଇ, ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ବ-
 ସମୟରେ ମଧ୍ୟ ଏହି ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାପିତ ହୋଇଥିଲେ ।

ଏହି କାହିଁ ଅଭିଯାନ ସମୟରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କ ଅଠଅଙ୍କ
 (୧୪୭୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ) ରେ ତାହାଙ୍କର ସେନାପତିତ୍ବରେ ଓଡ଼ିଆମାନେ
 ସେତୁବନ୍ଧଠାରେ ଏକ କଟକ ସ୍ଥାପନ କରିଥିଲେ, ଏବଂ ସେତୁବନ୍ଧ
 ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମୁଦ୍ରାୟ ଭୂଖଣ୍ଡରେ ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବ ଏକଛନ୍ଦ୍ର ହୋଇ ରାଜତ୍ବ
 କଲେ । ମାତ୍ର ଏହାଙ୍କ ୧୭ ଅଙ୍କରେ (ରାଜତ୍ବର ଦ୍ଵୟୋଦଶ ବର୍ଷରେ)
 ଗୌଡ଼ରାଜ୍ୟରୁ ମୁସଲମାନମାନେ ଆସି କଟକରେ ବାରବାଟୀ ଅବମଣ
 କଲେ । ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବ ଏହି ବାଉଁଶ ପାଇଁ ସେତୁବନ୍ଧରୁ ଫେରି
 ଆସିଲେ; ଏବଂ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର ଅନୁଧ୍ୟାବନ କରି ଗଙ୍ଗାପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ
 ଯାଇଥିଲେ । ଏହିରୂପେ ଗଙ୍ଗାଠାରୁ ସେତୁବନ୍ଧ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ଭୂଭାଗ
 ଉପରେ ଓଡ଼ିଶା ରାଜାମାନେ ହିମାଦ୍ରୟରେ ରାଜତ୍ବ କରୁଥିଲେ; ଏବଂ
 ବାରବାଟୀ ଏ ସମସ୍ତ ଭୂଖଣ୍ଡର ରାଜଧାନୀ ଥିଲା ।

ପୁରୁଷୋତ୍ତମଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ବକାଳ ଅନ୍ତେ ଉତ୍କଳର ପ୍ରବଳପ୍ରତାପ
 ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ଏହି ଦୁର୍ଗ ରାଜଧାନୀ କରିଥିଲେ । ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ-
 ଚୈତନ୍ୟ ଉତ୍କଳ ଭ୍ରମଣକାଳରେ କଟକରେ ପ୍ରବେଶ କରିବା ମାତ୍ରେ
 ଧର୍ମପ୍ରାଣ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କୁ ପ୍ରଧାନ ପୁଣ୍ୟପୋଷକ ସ୍ଵରୂପ ପାଇଥିଲେ ।

ଉତ୍କଳ ଗଜପତିଙ୍କର ଏହି ଉଦାରତା ଓ ଚକ୍ଷୁପ୍ରେମ ଭାବ ଏକା ଭାରତ କାହିଁନି, ପୃଥ୍ବୀର ଇତିହାସରେ ଏକାନ୍ତ ବରଳ । ରାଜା ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ନିଜେ ପରମ ବୈଷ୍ଣବ; ଏବଂ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ଆଶୀ ପ୍ରତିଭାରେ ବିମୁଗ୍ଧ ହେବା ତାହାଙ୍କ ପକ୍ଷରେ ସ୍ବାଭାବିକ । ଉତ୍କଳର ସୁନାମଧନ୍ୟ ବୈଷ୍ଣବ ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଏହାଙ୍କ ଆଶ୍ରୟରେ ଭଗବତକୁ ଓଡ଼ିଆ ଭାଷାରେ ରଚନା କରି ସମଗ୍ର ଉତ୍କଳ ଭୂମିକୁ ବୈଷ୍ଣବ ସାମ୍ୟ ରସରେ ପ୍ଲାବିତ କରିଥିଲେ । ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସାକ୍ଷାତ ପରେ, ରାଜା ତାହାଙ୍କୁ ଯତ୍ନରେ ରଖାଇବା ନିମନ୍ତେ ଚୌଦ୍ୱାର ଦୁର୍ଗକୁ ପ୍ରେରଣ କରିଥିଲେ; ଏବଂ ଚୈତନ୍ୟ ଯେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ମହାନଦୀରେ ସ୍ନାନ କରି ନୌକା ସାହାଯ୍ୟରେ ଚୌଦ୍ୱାର ଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ, ସେଠାରେ ଅଦ୍ୟାପି ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ସ୍ମୃତିରକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ‘ବାଲିଯାତ୍ରା’ ଅନୁଷ୍ଠିତ ହେଉଅଛି । ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟଚରିତାମୃତରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି:—

ଦୁଇ ମହାପାତ୍ର ଦ୍ୱରଚନ୍ଦନ ମଙ୍ଗରାଜ
ତାରେ ଆଶ୍ରୟ ଦିଲ ରାଜା କର ସବ କାଳ ॥
ଏକ ନବ ନୌକା ଆନି ରାଣ ନଦୀତୀରେ ।
ଯାଁହିଁ ସ୍ନାନ କରି ପ୍ରଭୁ ଯାନ ନଦୀପାରେ ॥
ତାଁହିଁ ସ୍ତମ୍ଭ ରୋପଣ କର ମହାଜର୍ଥ କର ।
ନିତ୍ୟ ସ୍ନାନ କରିବ ତାଁହିଁତାଁହିଁ ଯେନ ମର ॥
ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗରେ କରନ୍ତୁ ଉତ୍ତମ ନବ୍ୟ ବାସ ।
ରାମାନନ୍ଦ, ଯାହୁ ତୁମି ମହାପ୍ରଭୁ ପାଶ ॥
ନୌକାତେ ଚଢ଼ିଯା ପ୍ରଭୁ ହେଲ ନଦୀ ପାର ।
ଜ୍ୟୋତ୍ସ୍ନାବତୀ ରାହେ ଚଲିଅଇଲ ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗ ॥

ଉପରଲିଖିତ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଚୈତନ୍ୟଙ୍କ ପ୍ରତି ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବଙ୍କ ଶ୍ରଦ୍ଧା ଓ ଭକ୍ତିର ମଧ୍ୟ ଯଥେଷ୍ଟ ପରିଚୟ ମିଳେ । ଏହିଭଳି ଉଦାର ଓ ସାବଜନାନ ନୈତ୍ତିକତା ପ୍ରଶୋଦିତ ରାଜାଙ୍କ ଯୋଗେ ପୃଥ୍ବୀର

ଯେ କୌଣସି ଜାଗାୟ ଇତିହାସ ଉତ୍କଳୀକୃତ ହୋଇପାରେ । ଏହାଙ୍କ ରାଜତ୍ବକାଳରେ ଉତ୍କଳସାହିତ୍ୟର ଯେ ଶ୍ରୀବୃଦ୍ଧି ହୋଇଅଛି, ସେଥି-
ନିମନ୍ତେ ଏହାକୁ ଓଡ଼ିଶାର ‘ଅଗଷ୍ଟାନ୍ୟ ଯୁଗ’ ବୁଝାଯାଇ ପାରେ ।
ଜଗନ୍ନାଥ ଦାସ ଉତ୍କଳ ଭାଷାର ଯେଉଁ ଅଦର୍ଶ ଦେଖାଇ ଦେଇ ଅଛନ୍ତି,
ତାହା ଗୁରୁତାପ୍ତକ ବର୍ଷ ଏବଂ ଇଂରେଜ ସତ୍ୟତା ପ୍ରଚାରର ଶତାଧିକ-
ବର୍ଷ ପରେ ସୁଦ୍ଧା ଅଜି କୌଣସି ସାହିତ୍ୟିକ ପାଇ ପାରନାହାନ୍ତି ।

ଉତ୍କଳ ଇତିହାସରେ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ରଦେବ ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ପରାକ୍ରମୀ ଓ
ତେଜସ୍ବୀ ରାଜା ଥିଲେ । ତାହାଙ୍କ ସମୟରେ ଉତ୍କଳ ଉତ୍ତରରେ ହିମାଳୟ
ଉପକଣ୍ଠରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଦକ୍ଷିଣରେ ସେତୁବନ୍ଧ କୁମାରୀକା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ବସ୍ତୁତ
ଥିଲା । ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟରେ ଦେଶ ଜୟରେ ବ୍ୟାପ୍ତ ଥିବା
ସମୟରେ ବଙ୍ଗ ନବାବ ହୋସେନସାହାବଙ୍କର ‘ଇସ୍ମାଇଲ୍‌ଗାଲା’ ନାମକ
ଜନୈକ ସୈନ୍ୟାଧ୍ୟକ୍ଷ ୧୫୧୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଓଡ଼ିଶା ଆକ୍ରମଣ କରିଥିଲେ ।
ସେ କଟକରେ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ଅଧିକାର କରି ପୁରୀ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଦେଶ
ଲୁଣ୍ଠନ କଲେ । ସୁଦୂର ଦାକ୍ଷିଣାତ୍ୟର କୃଷ୍ଣାନଦୀ କୂଳରେ ଏହି ସମ୍ମାଦ-
ପାଇ ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର ସ୍ବଦେଶ ପ୍ରତ୍ୟାଗମନ କଲେ । କଟକରେ ପହଞ୍ଚି
ସୈନ୍ୟ ସଗ୍ରହ କଲେ । ଇସ୍ମାଇଲ୍‌ଗାଲା ପରାସ୍ତ ହୋଇ ପଳାୟନ କଲେ ।

ଉତ୍କଳର ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ହିନ୍ଦୁ ସ୍ବାଧୀନ ନରପତି ମହାରାଜା ମୁକୁନ୍ଦ-
ଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ବକାଳରେ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗର ବହୁ ଉନ୍ନତି ସ୍ବସାଧିତ
ହୋଇଥିଲା । ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ଦୁର୍ଗର ଏତେ ବିସ୍ତର ଉନ୍ନତି ସାଧନ
କରିଥିଲେ ଯେ, ତାହାଙ୍କ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳରେ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ
ରାଜ୍ୟାଳୟରେ ପରିଣତ ହୋଇ ସୁଦ୍ଧା, ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ‘ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ
ରାଜଧାନୀ’ ନାମରେ ଅଭିହିତ ହେଉଥିଲା । ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁର
୨୪ ବର୍ଷ ପରେ ଅର୍ଥାତ୍ ୧୫୩୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଇଂରେଜ ବଣିକମାନେ

ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗକୁ ମାଲକାଣ୍ଡାର Malcander ବା କୋଟ ଅଫ୍ ମାଲକାଣ୍ଡା Court of Malcandy ବୋଲି କହୁଥିଲେ * । ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ଶବ୍ଦ ନବାଗତ ଇଂରେଜ ବଣିକମାନଙ୍କ ଭାଷାରେ 'ମାଲକାଣ୍ଡା' ହୋଇଥିଲା । ଏଥିରୁ ଅନୁମାନ ହୁଏ ଯେ, ବାରବାଟୀ ମୁସଲମାନ ରାଜତ୍ବର ବହୁକାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ନାମାନ୍ତୁଷାରେ ପରିଚିତ ହେଉଥିଲା । କାରଣ ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ଏହି ଦୁର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ସୁରମ୍ୟ ଓ ସୁଶାଳ ନବତଳ ପ୍ରାସାଦ ନିର୍ମାଣ କରି ତହିଁରେ ଦାସ କରୁଥିଲେ । ଆକବରଙ୍କ ମନ୍ତ୍ରୀ 'ଅବୁଲ ଫାଜଲ୍ ଆଲ୍ଲାମୀ' ଷୋଡ଼ଶ ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାନ୍ତ-ଭାଗରେ ଉତ୍କଳ ଭ୍ରମଣ କରିବା ମମୟୁରେ ଏହି ଦୁର୍ଗ ଓ ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ନିର୍ମିତ ନବତଳ ପ୍ରାସାଦ ସ୍ମରଣରେ ଦେଖିଥିଲେ; ଏବଂ ତାହାଙ୍କର ସୁପ୍ରସିଦ୍ଧ ଗ୍ରନ୍ଥ 'ଆଇନ ଆକବରୀ'ରେ ତାହାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରୁଥିଲେ ।

ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ବକାଳରେ ପ୍ରବଳପ୍ରତାପ ଆକବର ଦାକ୍ଷିଣି ହାସନରେ ରାଜତ୍ବ କରୁଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶା ବାହ୍ୟକୁ ସ୍ବାଧୀନ ପ୍ରତାପ ଓ ପରାକ୍ରମରେ ବନ୍ଧୁ ଓ ଶତ୍ରୁତ ହୋଇ ଓଡ଼ିଶାକୁ ସେ ନିଜ ବିଶାଳ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ କରିବାକୁ ସାହସ କରି ନ ଥିଲେ; ବରଂ ସେ ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ସହିତ ସଖ୍ୟ ସ୍ଥାପନ କରୁଥିଲେ । ବଙ୍ଗ ନବାବ ସୁଲେମାନଙ୍କ ଦମନାର୍ଥେ ସେ ମୁକୁନ୍ଦ ଦେବଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟ ଲୋଡ଼ିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଶା ସାହାଯ୍ୟ ଦେବା ନିମନ୍ତେ ଚିର ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ସୁତରାଂ ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ଆକବରଙ୍କ ମିତ୍ରତା ରକ୍ଷା କରିବା ଅଭିପ୍ରାୟରେ ବଙ୍ଗ ବିଜୟାର୍ଥେ ବହୁର୍ଗତ ହେଲେ । ବଙ୍ଗ ବିଜୟରେ ବ୍ୟାସ୍ତୁତ ଥିବାବେଳେ, ବଙ୍ଗ ନବାବଙ୍କ ସେନାପତି କଲାପାହାଡ଼ ପଶ୍ଚିମ ଦିଗରୁ କାଂଶବାଂଶ ନବା-

* Early Annals of the English in Bengal—
Wilson Vol. I.P 2.

ଦେଇ କଟକରେ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ଅବରୋଧ କଲେ † । ସେତେବେଳେ ଦୁର୍ଗର ରକ୍ଷଣ ଭାର କୋନ ସାମନ୍ତସିଂହାରଙ୍କ ହାତରେ ଥିଲା । ସେ କଳାପାହାଡ଼ ସଙ୍ଗରେ ବହୁ ଯୁଦ୍ଧ କଲେ । ଏଥି ମଧ୍ୟରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଭଞ୍ଜ ନାମରେ ଜଣେ ସାମନ୍ତ ରାଜା ଶାରଙ୍ଗଗଡ଼ର ଅଧିନାୟକ ଥିଲେ । ମୁରୁଦଦେବଙ୍କୁ ନାଶ କରି ଓଡ଼ିଶା ସିଂହାସନ ଅଧିକାର କରିବା ନିମନ୍ତେ ତାହାଙ୍କର ପ୍ରବଳ ବାସନା ଥିଲା । ଏକେ ମୁରୁଦଦେବଙ୍କର ଅଳ୍ପପୁତ୍ର, ତହିଁରେ ପୁଣି ବୈଦେଶିକ ଶତ୍ରୁଦ୍ଵାରା ବାରବାଟୀ ଅବରୋଧ, ଏହି ଉଭୟ ସୁଯୋଗ ଦେଖି ଦୁରନ୍ତ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ଅପଣାକୁ ଓଡ଼ିଶାର ରାଜା ବୋଲି ଘୋଷଣା କରାଇଲେ । ମୁରୁଦଦେବ ଗଙ୍ଗା କୁଳବର୍ତ୍ତୀ କୋଟିଶମିଶ୍ରଙ୍କରେ ଏହି ବାରତା ପାଇ ହଠାତ୍ କଟକ ପ୍ରସ୍ଥାନ କଲେ । ସେ ତତ୍ସମ୍ପର୍କ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କୁ ଶାରଙ୍ଗଗଡ଼ରେ ଅବରୋଧ କଲେ । ଉଭୟଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଘୋର ଯୁଦ୍ଧ ହେଲା । ମୁରୁଦଦେବ ଯୁଦ୍ଧରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ନିହତ ହେଲେ । ପରେ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ପୁଣି ଅପଣା ପାଣବକ କୁର୍ବିସ୍ୱାର ପ୍ରତିଶୋଧ ଆସେ ଭେଗିଲେ—କଳାପାହାଡ଼ର ସୈନ୍ୟମାନଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ରାମଚନ୍ଦ୍ର ନିହତ ହେଲେ । * ଓଡ଼ିଶା ଅଗ୍ରଜକ ହେଲା । କଳାପାହାଡ଼ ଲୋକମାନଙ୍କ ଉପରେ ଘୋର ଅତ୍ୟାଚାର ଆରମ୍ଭ କଲା । ଧନ, ମାନ ଓ ଧର୍ମ ନିରାପଦ ରହୁଲା ନାହିଁ । ଓଡ଼ିଶାର

† ପ୍ରଚଳିତ ଅଛି— ଶିଶୀ ମହାପାତ୍ର ଓ ମନାଇ ମହାପାତ୍ର ନାମକ ଦୁଇଜଣ ଶତ୍ରୁ ଏତ ମୁରୁଦଦେବଙ୍କ ଚରୁଦ୍ଧରେ କୌଶସି ବ୍ୟଭିଚାର ଆକ୍ରୋଶ ପୋଷଣ କରିଥିଲେ । ତାହାର ପ୍ରତିଶୋଧ ନିମନ୍ତେ ସେମାନେ ବଙ୍ଗ ନବାବଙ୍କ ସେନାପତି କଳାପାହାଡ଼କୁ ଗଡ଼ଜାତ ଜଙ୍ଗଲ ଦାଟେ ଆଣି କଟକ ଆକ୍ରମଣ କରାଇଲେ ।

* ଜଗବନ୍ଧୁ ସିଂହଙ୍କ ‘ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳ’ ମୁଦ୍ର ୧୨ଶ ଭାଗ ୧୨୫ ପୃଷ୍ଠା ।

ଦେବସ୍ଥଳୀମାନଙ୍କରେ କେତେ ବଗିଚା ଓ କାରୁକାର୍ଯ୍ୟ କଳାପାହାଡ଼ର
ପାଶବ ଅତ୍ୟାଚାରରେ ନଷ୍ଟ ହୋଇ ଯାଇଥିଲା, ତାହା ଅଦ୍ୟାପି ମଧ୍ୟ
ଦେଖା ପଡ଼େ । ମଦାଙ୍କ କଳାପାହାଡ଼ର ଅତ୍ୟାଚାର ଅଦ୍ୟାପି ସୁଦ୍ଧା
ଲୋକ ସ୍ମୃତିରେ ଅଛି । ସେମାନେ ସଭ୍ୟତାରେ ଗାନ କରନ୍ତି,

ଅଇଲ କଳାପାହାଡ଼, ଭାଙ୍ଗିଲ ଲହର ବାଡ଼,
ପିଇଲ ମହାନଦୀ ପାଣି,

ସୁବର୍ଣ୍ଣ ଆଳରେ ହାରା ଧରିଣିଲେ
ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ରାଣୀ ।

ଏହି ଗାନରୁ ଅନୁମାନ କରାଯାଏ ଯେ କଳାପାହାଡ଼ ମୁକୁନ୍ଦଦେବ
ରାଣୀଙ୍କଠାରୁ ବହୁ ଧନ ରତ୍ନ ପାଇ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗର କିଛି କିଛି କର
ନ ଥିଲା । ଏହି ଅନୁମାନ ମଧ୍ୟ ପରବର୍ତ୍ତୀ ବର୍ଷନାରୁ ସମର୍ଥିତ ହୁଏ ।
ବାରବାଟୀ କଳାପାହାଡ଼ କବଳରୁ ରକ୍ଷା ପାଇଗଲା, ମାତ୍ର ସେ ଏହା
ଅପେକ୍ଷା ଘୋରତର ଅନଷ୍ଟ ସାଧନ କରିଗଲା । ଭୁଲ୍ଲର ଯେଉଁ
ସର୍ବଶ୍ରେଷ୍ଠ ଅମୁଲ୍ୟ ସମ୍ପଦ ପ୍ରବଳପ୍ରତାପ ଆକରଣକୁ ପ୍ରସିଦ୍ଧ କରିଥିଲା;
ଯାହା ପ୍ରଭାବରେ ଓଡ଼ିଶା ସେତେବେଳେ ସମୁଦାୟ ଭାରତବର୍ଷ
ମଧ୍ୟରେ ଅଦ୍ୱିତୀୟ ପ୍ରଦେଶ ଥିଲା; ଏବଂ ବାରବାଟୀ ପରି ଶତଶତ
ଦୁର୍ଗଦ୍ୱାରା ସୁରକ୍ଷିତ ହୋଇ ଓଡ଼ିଶା ଯାହା ଏତେକାଳ ଅଶ୍ୱଶୁଭାବରେ
ରଖିଥିଲା, ସ୍ୱର୍ଗର ସେହି ପାରିଜାତ ଓଡ଼ିଶାର ସ୍ୱାଧୀନତା-ଧନ
କୁଳକୁଳଙ୍କ ରାମଚନ୍ଦ୍ରଙ୍କ ଆଶ୍ରୟରେ କଳାପାହାଡ଼ ଚିରକାଳ ନିମନ୍ତେ
ଅପହରଣ କଲା ! ଧନ୍ୟ ରାମଚନ୍ଦ୍ର ! ଧନ୍ୟ ତୁମ୍ଭର ଅଦମ୍ୟ ରାଜ୍ୟଲକ୍ଷ୍ମୀ !
ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସରେ ତୁମ୍ଭେ ଯେଉଁ କଳଙ୍କ ଦେଇଗଲା, ତାହା ଯୁଗ-
ଯୁଗାନ୍ତରେ ସୁଦ୍ଧା ବିଲ୍ଲସ୍ତ ହେବ ନାହିଁ !!! ତୁମ୍ଭପରି ଦେଶଦ୍ରୋହୀ
ବହୁଦେଶର ଇତିହାସ ଏହିପରି କଳଙ୍କିତ କରି ନ ଥିବେ ।

ଓଡ଼ିଶା ମୁସଲମାନଙ୍କ ଅଧିକାର ଭୁକ୍ତ ହେଲା; ଏବଂ ଓଡ଼ିଶା ‘ବାରବଟ୍ଟ ପିଣ୍ଡେ’ ଗଠିତ ବାରବାଟୀ ପରବର୍ତ୍ତୀ ଯୁଗରେ କେତେ କେତେ ଅନ୍ତର୍ଦ୍ଧିବାଦ ନିଜ ବକ୍ଷରେ ସ୍ଥାନ ଦେଲା । ମୁହମ୍ମଦବନ୍ଦ ସ୍ମରମ୍ୟ ନବତଳ ପ୍ରାସାଦ, ମୁସଲମାନମାନଙ୍କର ବିଳାସଭବନରେ ପରିଣତ ହେଲା । ୧୫୭୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଜଲେଶ୍ୱର ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ମୋଗଲମାଗ୍ନ ଯୁଦ୍ଧପରେ କଟକରେ ଯେଉଁ ସନ୍ଧି ସ୍ଥାପିତ ହେଲା, ତାହାଦ୍ୱାରା ଦାଉଦ, ବଙ୍ଗ ବିହାର ଆକବରଙ୍କୁ ଅର୍ପଣ କରି ନିଜେ ଓଡ଼ିଶାର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ହେଲେ । ୧୫୯୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଓଡ଼ିଶା ଶାସନକର୍ତ୍ତା କୁତୁଲଶା ପୁରୁଷ ଉଙ୍ଗ କରନ୍ତେ, ରାଜା ମାନସିଂହଙ୍କ ଅଧୀନରେ ମୋଗଲ ସୈନ୍ୟ ଜଲେଶ୍ୱର, ବାରବାଟୀ ଓ ଆଲ ଦୁର୍ଗମାନ ଅଧିକାର କଲେ । ସାରଙ୍ଗଗଡ଼ରେ ଅଫଗାନ ସୈନ୍ୟମାନେ ମୋଗଲ ବାହନଙ୍କୁ ଦୁର୍ଭିକ୍ତ କରିବାର ଶେଷ ଚେଷ୍ଟା କରି ପର-ଶେଷରେ ପରାସ୍ତ ହୁଅନ୍ତେ, ଓଡ଼ିଶା ତଥା ବାରବାଟୀ ଆକବରଙ୍କ ହସ୍ତଗତ ହେଲା । ତତ୍ପରେ ସାହାଜାହାନଙ୍କ ସମୟରେ ଇଂରେଜ ବଣିକମାନେ ବାଣିଜ୍ୟ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ପ୍ରଥମରେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସିଲେ । ୧୬୩୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ କାଟରାଇଟ୍‌ଙ୍କ ଅଧିନାୟକତ୍ୱରେ କେତେଜଣ ଇଂରେଜ ବଣିକ ମସଲପଟମରୁ ସମୁଦ୍ର ଯାତ୍ରା କରି ହରିଶପୁର ଗଡ଼ରେ ପହଞ୍ଚିଲେ । ହରିଶପୁରର ତଦାନନ୍ତର ରାଜା ଓ ରାଜ୍ୟବାସୀ ଓଡ଼ିଶାମାନେ ଇଂରେଜ ବଣିକମାନଙ୍କୁ ଯେପରି ଆଦର ଓ ଆତିଥ୍ୟ ଦେଖାଇଥିଲେ, ତାହା କେବଳ ଓଡ଼ିଶା ଜାତିର ଚରନ୍ତ୍ରନ ସହଜାତ ଗୁଣ । ଭଲଲିୟମ ବ୍ରୁଟନ ଖ୍ରୀଷ୍ଟିଏ ପନ୍ଦରେ ତାହାର ରୂପସା ପ୍ରଶଂସା କରି ଅଛନ୍ତି । * ଓଡ଼ିଶାର ଶାସନକର୍ତ୍ତାଙ୍କଠାରୁ ସ୍ୱାଧୀନ ବା କରଶୂନ୍ୟ ବାଣିଜ୍ୟର ଅନୁମତି ପାଇବା ନିମନ୍ତେ ସେମାନେ ବାରବାଟୀ (ବା

* Early Annals of the English in Bengal:—
C. R. Wilson, Vol. I, pp 3—6.

ମାଲିକାଣୀ) ରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ । ସେତେବେଳେ ଆମାନ୍ତସ୍ୱର୍ଗ ଜମାନ ମୋଗଲ ଗଭର୍ଣ୍ଣରସ୍ୱରୂପ ବାରବାଟୀରେ ରାଜଧାନୀ କରୁଥିଲେ † । ତାହାଙ୍କ ବ୍ୟବହାରରେ ଇଂରେଜ ବଣିକମାନେ ଅନ୍ଧାର ପ୍ରାନ୍ତ ହୋଇଥିଲେ, ଏବଂ ବାଲେଶ୍ୱର ଓ ଓଡ଼ିଶାର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ବାଣିଜ୍ୟ-ପ୍ରଧାନ ସ୍ଥଳମାନଙ୍କରେ ସ୍ୱାଧୀନ ବା କରଶୂନ୍ୟ ବାଣିଜ୍ୟ ଚଳାଇବାର ଅଧିକାର ପାଇଲେ । ବ୍ରିଟିଶଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଜଣାଯାଏ (*) ଯେ ଯଦୃଢ଼ ବାରବାଟୀ ମଧ୍ୟରେ ଏଡ଼େ ବିଶାଳ ଓ ସୁଖଗତ ପ୍ରାସାଦ ଥିଲା, ତଥାପି ନବାବ ନିଜେ ତହିଁ ମଧ୍ୟରେ ବାସ ନ କରି ଗୋଟିଏ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ତମ୍ବୁ ମଧ୍ୟରେ ବାସ ନ କରି ଗୋଟିଏ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର ତମ୍ବୁ ମଧ୍ୟରେ ଆସନାର ବିଶ୍ୱାସୀ ରକ୍ଷକମାନଙ୍କ ସହିତ ରାତି ଯାପନ କରୁଥିଲେ । କାରଣ ଅନ୍ୟ ରାଜା ଆସନାର ଯଶ ନିମନ୍ତେ ଯାହା ନିର୍ମାଣ କରୁଥିଲେ, ତହିଁରେ ସେ ବାସ କରବାକୁ ଦୃଶ୍ୟ କରୁଥିଲେ । ସୁତରାଂ ସେ ନିଜେ ଆସନାର ଯଶ ନିମନ୍ତେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରାସାଦ ନିର୍ମାଣ କରୁଥିଲେ । କେଉଁ ସ୍ଥାନରେ ସେ ପ୍ରାସାଦ ନିର୍ମାଣ କରୁଥିଲେ, ବର୍ତ୍ତମାନ ତାହା ହିର କରି ଦୃଶ୍ୟ ନାହିଁ ।

୧୭୨୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ମହମ୍ମଦ ତାକିଆଁ ଓଡ଼ିଶାର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ଥିଲେ । ତାହାଙ୍କ ସମୟରେ ଖୋରଧା ରାଜା ରାମଚନ୍ଦ୍ରଦେବ ତାହାଙ୍କ

† ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାର ନବାବ କିଏ ଥିଲେ ବ୍ରିଟିଶଙ୍କ ପକ୍ଷରୁ ଜଣାଯାଏ ନାହିଁ । ପରନ୍ତୁ, ମୁସଲମାନ ଇତିହାସ ଲେଖକମାନଙ୍କ ଲେଖାରୁ ଜଣାପଡ଼େ ସାହାଜାହାନଙ୍କ ସିଂହାସନାରୋହଣ ସଙ୍ଗେ ବାକରଗାଁ ଓଡ଼ିଶାର ନବାବ ହେଲେ । କିନ୍ତୁ ଇଂରେଜ ବଣିକମାନଙ୍କ ଲେଖାରୁ ଜଣାଯାଏ, ବାକରଗାଁଙ୍କ ପରେ ଆମାନ୍ତସ୍ୱର୍ଗ ଜମାନ ୧୬୩୧-୩୨ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଓଡ଼ିଶାର ନବାବ ହେଲେ । ୧୬୩୪-୩୫ରେ ତାହାଙ୍କ ପରେ ମୁତାକୁଦଗାଁ ନବାବ ହୋଇଥିଲେ । ଉତ୍କଳସନ ପ୍ରମାଣ କରନ୍ତି, (vol. I p8) ଆମାନ୍ତସ୍ୱର୍ଗ ଦୁଇଥର ନବାବ ହୋଇଥିଲେ ।

* C.R Wilson—Vol I, p 13

ସଙ୍ଗେ ବିଦ୍ରୋହାଚରଣ କରନ୍ତେ ପରାସ୍ତ ହୋଇ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ବନ୍ଦୀ ହେଲେ; ଏବଂ ଯେଉଁ ନବତଳ ପ୍ରାସାଦ ସେ ସ୍ଵାଧୀନ ଭାବରେ ଉପଭୋଗ କରୁଥାନ୍ତେ, ସେହି ସୁରମ୍ୟ ପ୍ରାସାଦ ତାହାଙ୍କ ପ୍ରତି ହିଂସ୍ରହୃଦ୍ ଅରଣ୍ୟ ପ୍ରାୟ ବୋଧ ହେଲା । ୧୭୪୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ବଙ୍ଗ ନବାବ ଆଲବର୍ଦ୍ଦିଖା ମୁର୍ସିଦକୁଲିଖାଙ୍କୁ ବାଲେଶ୍ଵର ନିକଟରେ ପରାସ୍ତ କରି ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ଅଧିକାର କଲେ; ଏବଂ ସ୍ଵୀୟ ଭ୍ରାତୃହୃଦ୍ ସମ୍ବନ୍ଧ ଅହସଦଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଶାର ଶାସନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ନିଯୁକ୍ତ କଲେ । ଅହସଦ ଅତ୍ୟନ୍ତ ପ୍ରଜାପୀତକ ଥିଲେ । ତାହାଙ୍କର ଅତ୍ୟାଚାରର ପ୍ରତିଶୋଧ ନେବା ପାଇଁ ଓଡ଼ିଶାର ସ୍ଵାଧୀନତା କିମ୍ଭୂତ ଦବସ ନିମନ୍ତେ ପୁନର୍ଜାଗ୍ରତ ହେଲା । ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କର ସହଜ ସମରଲ୍ଲପ୍ସା ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହେଲା । ସେମାନେ ରାମ ବିହାରରେ ବାରବାଟୀ ଆକ୍ରମଣ କରି ଅହସଦଙ୍କୁ ତହିଁରେ ବନ୍ଦୀ କଲେ । ପରେ ବଖୀରଖା ନାମକ ଜଣେ ସୈନ୍ୟାଧ୍ୟକ୍ଷ ଓଡ଼ିଶା ଅଧିକାର କରିବାରୁ ଆଲବର୍ଦ୍ଦିଖା ତାହାଙ୍କୁ ବାରବାଟୀ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ମହାନଦୀ କୂଳରେ ପରାସ୍ତ କରି ସଏଦ ଅହସଦଙ୍କୁ ଉଦ୍ଧାର କଲେ; ଏବଂ ମହସଦ ମସୁମଖାଙ୍କୁ ଓଡ଼ିଶାର ଶାସନକର୍ତ୍ତା ପଦରେ ନିଯୁକ୍ତ କଲେ ।

୧୭୪୧ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଭାସ୍କର ପଣ୍ଡିତଙ୍କ ଅଧୀନରେ ମରହଟ୍ଟାମାନେ ବାରବାଟୀ ଆକ୍ରମଣ କଲେ । ଯୁଦ୍ଧରେ ମସୁମ ନିହତ ହେଲେ । ପର-ଶେଷରେ ପଣ୍ଡିତ ନିଜେ ସସୈନ୍ୟରେ ଦୁର୍ଗରୁ ଚାଲି ଯିଲେ । ୧୭୪୪ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ରଘୁନାଥ ଘୋଷଙ୍କ ଏହି ଦୁର୍ଗ ହସ୍ତଗତ କଲେ । ମାତ୍ର ୧୭୫୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ମରହଟ୍ଟାମାନେ ସ୍ଥାୟୀ ଭାବରେ ଓଡ଼ିଶା ଅଧିକାର କରି ପାରି ନ ଥିଲେ । ୧୭୫୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ରଘୁନାଥଙ୍କୁ ସୁଦ୍ଧା ହାନୋଲୀ ବାରବାଟୀର ସୁରକ୍ଷଣ ନିମନ୍ତେ ଏକକାଳ ସୈନ୍ୟ ରଖାଇ ନାଗପୁର ପ୍ରସ୍ଥାନ କଲେ । ଆଲବର୍ଦ୍ଦି ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କୁ ଦୁର କରିବାର ଚେଷ୍ଟା କରି ପରଶେଷରେ ପରାସ୍ତ ହୋଇ ପଳାୟନ କଲେ । ଏହିରୂପେ ବାରବାଟୀ ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କର ସ୍ଵତନ୍ତ୍ରତା ହେଲା । ଅର୍ଦ୍ଧଶତାବ୍ଦୀବ୍ୟାପି ମରହଟ୍ଟା ରାଜତ୍ଵ ପରେ ୧୮୦୩ରେ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ଇଂରେଜମାନଙ୍କ

ଦ୍ଵାରା ବେକ୍ତିତ ହେଲା । ଇଂରେଜ ସୈନ୍ୟ ଲଲବାଗ (ବର୍ତ୍ତମାନ-
 ଯେଉଁଠାରେ କଲେକ୍ଟର କଚେରୀ ଓ ରାଜଭବନ ସ୍ଥାପିତ
 ହୋଇଅଛି) ବାଟେ ବାରବାଟୀ ଆକ୍ରମଣ କରି ଅଧିକାର କଲେ ।
 ଏହିରୂପେ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସରେ ୨୦୦ ବର୍ଷରୁ ଅଧିକ
 ସମୟ ଅତି ଉକ୍ତ ହୁଅନ୍ତି ଅଧିକାର କରିଥିଲେ । କେତେ ରାଜା, କେତେ
 ସେନା, ସେନାପତି, ବାରବାଟୀ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନିଜ ନିଜ ପ୍ରଭାବ ଦେଖାଇ
 ଇସ୍ତଲାସ ପାଇଁ କଲେ, କିନ୍ତୁ ବାରବାଟୀ କେବଳ “କାଲେ କାଲେ-
 ନଶ୍ଵର ନଗର” କେତେ କେତେ “ଗାରିମାର ଲାଲା” ଦେଖି
 ଆସୁଥିଲେ ମାତ୍ର ।

ଚତୁର୍ଥ ଅଧ୍ୟାୟ

ନବତଳ ପ୍ରାସାଦ

ପୁରୀରେ କୁହା ଯାଇଅଛି ଯେ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାଶ୍ ନବତଳ ପ୍ରାସାଦ ନିର୍ମାଣ କରାଇ ତହିଁରେ ବାସ କରୁଥିଲେ; ଏବଂ ସେହି ହେତୁରୁ ବାରବାଟୀକୁ ଇଂରେଜ ବଣିକ-ମାନେ ‘ମାଲକାଶି’ ବୋଲି କହୁଥିଲେ । ଅଷ୍ଟର୍ଷର କଥା ଏହା ଯେ, ପ୍ରାସାଦଟି ଏଡ଼େ ପ୍ରକାଶ୍ ଏବଂ ତାହା ଗ୍ରେଣାଇଟ୍ (Grey granite) ଧଳାମୁଗୁନ ପଥରରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା * । ଅବୁଲ୍ ଫଜଲ୍ ଆଲମୀ-ଶାସ୍ତ୍ରୀୟ ଗୋବିନ୍ଦ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଓଡ଼ିଶା ଭ୍ରମଣକାଳରେ ଏହି ଦୁର୍ଗ ସ୍ତମ୍ଭରେ ଦେଖି ସ୍ମରଣୀତ ‘ଆଇନ ଆକବରୀ’ ରେ ନମ୍ବଲିଖିତରୂପେ ଏହାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି :—

ଏହି ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ନିର୍ମିତ ଗୋଟିଏ ନବତଳ ପ୍ରାସାଦ ଅଛି । ଏହାର ପ୍ରଥମ ତଳ ହସ୍ତୀ, ଓଟ୍ଟ, ଘୋଷକ ପ୍ରଭୃତି ପାଲିତ ପଶୁମାନଙ୍କ ନିମନ୍ତେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଅଛି । ଦ୍ଵିତୀୟ ତଳରେ ଗୋଲାଗୁଳ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଯୁଦ୍ଧୋପକରଣ ସଜ୍ଜିତ ଅଛି; ଏହି ତଳ ଦୁର୍ଗରକ୍ଷକ ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରହରୀମାନଙ୍କ ବାସସ୍ଥାନ । ତୃତୀୟ ତଳରେ ଦ୍ଵାର ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଆଜ୍ଞବାହକମାନେ ଥାନ୍ତି । ଚତୁର୍ଥ ତଳ ନାନାପ୍ରକାର କୈଶିକସମ୍ପଦ କାରୁକାର୍ଯ୍ୟଙ୍କ ନିମନ୍ତେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ । ପଞ୍ଚମ ତଳରେ ରକ୍ଷିତଶାଳା । ନାନା ଭଦ୍ରବ୍ୟକ୍ତି ଓ ଆଗନ୍ତୁକମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଦେଖା ସାହାଯ୍ୟ ଓ କଥୋପକଥନ ଓ ରାଜଦରବାର ପ୍ରଭୃତି ନିମନ୍ତେ ଷଷ୍ଠତଳ ବ୍ୟବସ୍ଥିତ ହୁଏ । ସପ୍ତମ ତଳରେ ରାଜାଙ୍କର ପାରିବାରିକ ଓ ଗୋସାଇଁଙ୍କ କାର୍ଯ୍ୟମାନ ସାଧିତ ହୁଏ । ଅନ୍ତଃସ୍ତର ମହଲାମାନେ ଅଷ୍ଟମ ତଳରେ ବାସ କରନ୍ତି; ଏବଂ ନବମ ତଳରେ ରାଜାଙ୍କର ଶୟନାଗାର ।

ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କର ଏହି ସୁରମ୍ୟ ପ୍ରକାଶ ନବତଳ ପ୍ରାସାଦ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଉତ୍କଳ-ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱ-ସନ୍ଧିପୁରାଣଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ଘୋର ଅନ୍ଧୋଳନ ଉପସ୍ଥିତ ହୋଇଅଛି । ତାଙ୍କର ରାଜେନ୍ଦ୍ରଲଲ ମିତ୍ର ସ୍ୱପ୍ରଣୀତ (*Antiquities of Orissa*) ନାମକ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହାର ସତ୍ୟତା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସନ୍ଦେହ ପ୍ରକାଶ କରନ୍ତି । ସେ କହନ୍ତି ଅଭିନ ଅକବରରେ ଯେପରି ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି, ଏହି ପ୍ରାସାଦ ସେହିପରି ନବତଳବର୍ଗିଷ୍ଠ ହୋଇ ନ ଥିବ । ଏହା ଗୋଟିଏ ସାଧାରଣ ଗୃହ ହୋଇଥିବ ଏବଂ ଗୃହମାନ ଉପସ୍ଥିତ ନିର୍ମିତ ନ ହୋଇ ଶ୍ରେଣୀ ଶ୍ରେଣୀ ହୋଇ ହୋଇଥିବ । ଗୋଟିଏ ଶ୍ରେଣୀ ଗୃହ ଓ ତାପରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରାଙ୍ଗଣ ଏବଂ ତତ୍ପରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ଶ୍ରେଣୀ ଗୃହ, ଏହି ଭଳି ୯ ଶ୍ରେଣୀ ଗୃହ ସେମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ୮ଟି ପ୍ରାଙ୍ଗଣ ଥାଇ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା ବିଶେଷ ସମ୍ଭବ । ଯୁକ୍ତି ଛଳରେ ସେ କହନ୍ତି ଯେ ଉପସ୍ଥିତ ନବତଳ ପ୍ରାସାଦ ନିର୍ମିତ ହୋଇ ନ ଥିବ; କାରଣ, ପ୍ରତ୍ୟେକ ତଳ ଯେପରି ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଥିଲା ତାହା ଦେଖିଲେ ଏ ଭଳି ପ୍ରାସାଦ ଅସମ୍ଭବ ବୋଧହୁଏ । ଦୁଷ୍ଟାନ୍ତ ସ୍ୱରୂପ ପଞ୍ଚମ ଓ ଷଷ୍ଠ ତଳର ବ୍ୟବହାର ସେ ବିଚାର କରନ୍ତି । ଷଷ୍ଠ ତଳ ଭଦ୍ର ବ୍ୟକ୍ତିଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସମ୍ପାଶଣ ଓ ଆଗନ୍ତୁକ ଭିକ୍ଷୁଦେଶୀୟ ରାଜସଦସ୍ୟଙ୍କ ଅଭ୍ୟର୍ଥନା ଏବଂ ରାଜଦରବାର ନିମନ୍ତେ ନିୟୋଜିତ ଥିଲା, ଏବଂ ତାହାର ନିମ୍ନରେ ପଞ୍ଚମ ତଳ ରକ୍ଷନ-ଶାଳା ଥିଲା । ରକ୍ଷନଶାଳାର ଧୂମାଦି ଷଷ୍ଠ ତଳରେ ବ୍ୟାପ୍ତ ହେଉଥିବ । ଉତ୍କଳର ଗଜପତି ରାଜା ଏଡ଼େ ମାନ୍ୟଗଣ୍ୟ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କୁ ଷଷ୍ଠ ତଳରେ କିପରି ସାଦର ସମ୍ପାଶଣ କରୁଥିଲେ ? ଗୃହଗୁଡ଼ିକ ଶ୍ରେଣୀ ଶ୍ରେଣୀ ହୋଇ ନିର୍ମିତ ହୋଇ ନ ଥିଲେ, ଏ ଭଳି ବିରୋଧାତ୍ମକ ବଡ଼ ଅସୁବିଧାଜନକ । ଅତଏବ ସେ କହନ୍ତି, ଏ ପ୍ରାସାଦ ଉପସ୍ଥିତ ନବତଳବର୍ଗିଷ୍ଠ ହୋଇ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା ଅସମ୍ଭବ ।

ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ ଓ ଅନୁମାନ ମଧ୍ୟରେ ଯେ ପ୍ରଭେଦ, ଆବୁଲଫଜଲ୍ ଆଲ୍ଲାମୀ ଓ ରାଜେନ୍ଦ୍ରଲଲ ମିତ୍ରଙ୍କ ମଧ୍ୟରେ ସେହି ପ୍ରଭେଦ । ଅନୁମାନ

ଯେତେ ଯୁଦ୍ଧସଙ୍ଗତ ହେଉଁ ପଛକେ, ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷଠାରୁ କଦାପି ଅଧିକ ସତ୍ୟ-
 ଜନକ ହୋଇ ନ ଯାରେ । ଅତୁଲ୍ ପକଲ୍ ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ଶୋଭଣ ଶତାବ୍ଦୀରେ
 ସ୍ମୃତସ୍ମୃତେ ବାରବାଟୀ ଦର୍ଶନ କରି ଏହାର ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି ।
 ରାଜେନ୍ଦ୍ରଲଲ ମିଶ୍ର ଶ୍ରୀକ୍ଷୀୟ ଜନବାଣ ଶତାବ୍ଦୀରେ ଅନୁମାନସ୍ୱରୂପେ
 ଭ୍ରମଣ କରି କଲ୍ଲନା ମାତ୍ର କରିଅଛନ୍ତି । ଟିକିଏ ବିଚାର କରି ଦେଖି
 ବଞ୍ଚିଲେ, ରାଜେନ୍ଦ୍ରଲଲ ମିଶ୍ରଙ୍କ ଯୁକ୍ତି ବଡ଼ ସମୀଚୀନ ବୋଧହୁଏ ନାହିଁ ।
 ଯଦି ରାଜେନ୍ଦ୍ରଲଲ ମିଶ୍ରଙ୍କ ଅନୁମାନ ଅନୁସାରେ ଗୁହ ଗୁଡ଼ିକ ଏକ
 ଶାହାଲ ପରେ ଅନ୍ୟ ଏକ ଶାହାଲ ଏବଂ ପ୍ରତି ଦୁଇ ଶାହାଲ ମଧ୍ୟରେ
 ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ପ୍ରାଙ୍ଗଣ—ଏହି ଭଳି ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା, ତାହା
 ହେଲେ ସେହି ଗୁହମାନଙ୍କର ବ୍ୟବହାରର ବନୋବସ୍ତ ଅନୁର ଅଧିକ
 ଅସୁବିଧାଜନକ ହୋଇଥିବ । ମନେ କରନ୍ତୁ; ଗୁହଗୁଡ଼ିକ ଉତ୍ତର ଦକ୍ଷିଣରେ
 ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା, ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରଥମ ଶାହାଲଟି ଉତ୍ତର ବା ଦକ୍ଷିଣକୁ ଏବଂ
 ନବମ ବା ଶେଷ ଶାହାଲଟି ଦକ୍ଷିଣ ବା ଉତ୍ତରକୁ ଥିଲା । ଅତୁଲ୍ ପକଲ୍
 ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ରାଜେନ୍ଦ୍ରଲଲଙ୍କ ସନ୍ଦେହ ଯେ, ପଞ୍ଚମ ତଳର ରଞ୍ଜନଶାଳା
 ଉପରେ ପଶ୍ଚିମ ତଳରେ ଲୁପ୍ତ ବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ କଥୋପକଥନ ଓ
 ସେମାନଙ୍କ ଅଭ୍ୟର୍ଥନା ଏବଂ ରାଜଦରବାର କିପରି ହେଉଥିଲା ? ବର୍ତ୍ତମାନ
 ରାଜେନ୍ଦ୍ରଲଲଙ୍କ ଅନୁମାନ ଅନୁସାରେ, ଗୁହଗୁଡ଼ିକ ଧାଡ଼ି ଧାଡ଼ି ହୋଇ
 ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲେ, ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ଦକ୍ଷିଣ ବା ଉତ୍ତର ଶାହାଲରେ
 ଶୟନ କରୁଥିଲେ, କାରଣ ଅତୁଲ୍ ପକଲ୍ କହନ୍ତି ରାଜା ନବମ ତଳରେ
 ଶୟନ କରୁଥିଲେ । ରାଜେନ୍ଦ୍ରଲଲଙ୍କ ଅନୁମାନ ଅନୁସାରେ, ରାଜା
 ଗୋଟିଏ ପ୍ରାନ୍ତ ଶାହାଲରେ ଏବଂ ସମ୍ବାଦବାହକ, ଦ୍ୱାରରକ୍ଷକ ପ୍ରଭୃତି
 ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ଭିତର ଶାହାଲରେ ଶୟନ କରୁଥିଲେ । ଏହା କିପରି
 ସମ୍ଭବପରି ହୋଇପାରେ ? ଅନେମାନେ ଜାଣୁ, ରାଜାମାନେ ପୁରବେ ନିଜ
 ନିଜର ନିରାପଦ ବାସ ନିମନ୍ତେ ଅଭେଦ୍ୟ ପ୍ରାସାଦ ନିର୍ମାଣ କରୁଥିଲେ;
 ଏବଂ ଶୟନାଗାରର ତେଜିଗରେ ପ୍ରହରୀ ନିୟୁକ୍ତ ରହୁଥିଲେ । ଏହିପରି
 ହେଲେ, ବାରବାଟୀରେ ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ନିଜେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରାନ୍ତର

ସମ୍ଭବପର ହୋଇ ନ ପାରେ । ବରଂ ଆତ୍ମଲୁପ୍ତଜାଲ୍‌ଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନାନ୍ତରାଳରେ ରାଜା ସଙ୍କୋଚ ତଳରେ ଶୟନ କରିବା ଅଧିକ ବିଶ୍ୱାସଯୋଗ୍ୟ ।

କେହି କେହି କହି ପାରନ୍ତି, ଯେତେବେଳେ ଗୁହାଟି ବାରବାଟୀ ପରି ଗୋଟିଏ ଅଭେଦ୍ୟ ଦୁର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ଥିଲା, ରାଜା ଯେ କୌଣସି ଶାହାଲରେ ଶୟନ କଲେ ମଧ୍ୟ ଅପଦଶୂନ୍ୟ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ପ୍ରଶ୍ନ ଏହି ଯେ ଦୁର୍ଗ ଯେତେ ଅଭେଦ୍ୟ ଓ ନିରାପଦ ହେଉ ପଛକେ, ଗୁହାଟି ଭିତର ଶାହାଲମାନ ପ୍ରାନ୍ତ ଦୁଇ ଶାହାଲଠାରୁ ଅପେକ୍ଷାକୃତ ଅଧିକ ନିରାପଦ ଥିଲା, ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ଏପରି ସ୍ଥଳେ ରାଜା ପ୍ରହାରୀ ଆକ୍ଷ-ବାହକାଦି ଅଧସ୍ତନ କର୍ମଗୁଣ୍ଡମାନଙ୍କୁ ଭିତର ଶାହାଲମାନଙ୍କରେ ରଖାଇ ନିଜେ କାହିଁକି ଗୋଟିଏ ପ୍ରାନ୍ତ ଶାହାଲରେ ଶୟନ କରୁଥିଲେ ? ସେ ନିଜେ ତ ଭିତରସ୍ଥ କୌଣସି ଗୁହାରେ ଅଧିକ ନିଶ୍ଚିନ୍ତରେ ଶୟନ କରୁଥାନ୍ତେ । କେଉଁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଭିତର ଗୁହାମାନଙ୍କରେ ସେମାନଙ୍କୁ ରଖାଇ, ଘୋଡ଼ା, ହାତୀ, ଓଷ୍ଠ ପ୍ରଭୃତି ପଶୁମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସମାନ ହୋଇ ଏକ ପ୍ରାନ୍ତରେ ରହିବାକୁ ଶ୍ରେୟ ମଣିଥିଲେ ? ସୂନଶ୍ଚ, ଗୁହାଟିର ଏକ-ପ୍ରାନ୍ତରେ ଶୟନ କରି ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ କରି, ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ଶାହାଲରେ ରାଜସଭା କରିବା ଓ ଭଦ୍ରବ୍ୟକ୍ତିମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସମ୍ବାସନ କରିବା ଆଦୃର ଅସମ୍ଭବ । ରାଜସଭା ନିମନ୍ତେ ପ୍ରାନ୍ତରେ କୌଣସି ଶାହାଲ ଅଧିକ ସ୍ୱାଚ୍ଛନ୍ଦ୍ୟରେ ନିୟୋଜିତ କରି ଯାଉଥାନ୍ତେ । କି ସୁବିଧା ଓ ସ୍ୱାଚ୍ଛନ୍ଦ୍ୟ ନିମନ୍ତେ ରଜନିଶାଲାର ପାଖ ଶାହାଲରେ ରାଜ ଦରବାର କରିବାର ଶ୍ରେୟ ମଣିଥିଲେ ? ବରଂ ଉପଯୁକ୍ତର ନିର୍ମିତ ନବତଳ ପ୍ରାସାଦରେ ଏହି ବନ୍ଦୋବସ୍ତର ବିଶେଷ ସୁବିଧା । କାରଣ ସପ୍ତମ ଅକ୍ଷମ ଓ ନବମ ତଳ ଆଦୃର ଉତ୍ତରକୁ ରହି ସାଧାରଣଙ୍କର ଆଗମ୍ୟ ହୋଇଥିଲା । ରଜନ ଶାହାଲରୁ ଧୂମାଦ ବହୁଃକରଣ କରି ତାହାର ଉପର ତଳରୁ ତଦ୍‌ଜନିତ ଅସୁବିଧା ଦୂର କରିବା ବିଶେଷ ସହଜ; ସୁତରାଂ ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ବିଶ୍ୱାସ ଯେ ଆତ୍ମଲୁପ୍ତଜାଲ୍‌ଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣିତ ପ୍ରାସାଦ ରାଜା ମୁହୂର୍ତ୍ତବେଳଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ଉପଯୁକ୍ତ ନବତଳବର୍ଣ୍ଣିତ ହୋଇ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା ସତ୍ୟ ।

ଦ୍ଵିତୀୟତଃ, ରାଜେନ୍ଦ୍ରଲଲ ମିତ୍ର କହନ୍ତି ଯେ ଆରୁଲ୍‌ଫଜଲ୍ ଆଲମୀ ସ୍ଵପ୍ରଣୀତ ଆଇନା ଅକବରୀରେ ରାଜା ମୁରୁଦଦେବଙ୍କ ପ୍ରାସାଦକୁ “ଅସିଆନା” ବୋଲି କହିଛନ୍ତି । ଅସିଆନା ପାରସିକ ଶବ୍ଦ, ଏବଂ ଏହାର ପ୍ରକୃତ ଅର୍ଥ ‘ଚଟୀଘର’ । ଏହି ଅସିଆନାକୁ ନବତଲ ପ୍ରାସାଦ କରି ଅନୁବାଦ କରିବା ପ୍ରାନ୍ତସିଂହ ଗୁଡ଼ଭଜନଙ୍କର, ଦୋଷ * ଏବଂ ତାହାଙ୍କ ଅନୁବାଦ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ପରବର୍ତ୍ତୀ ଲେଖକମାନେ ଏହି ବିଷୟ ଉପରେ ପଡ଼ିଅଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ବସ୍ତୁତଃ, ଏଡ଼େ ପ୍ରକାଶ ନବତଲବିଶିଷ୍ଟ ପ୍ରାସାଦ ରାଜା ମୁରୁଦଦେବଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ନିର୍ମିତ ହୋଇ ନ ଥିଲା, ଏହା ଗୋଟିଏ “ଅସିଆନା” ଥିଲା ।

ପୁରୀର ରାଜେନ୍ଦ୍ରଲଲ ମିତ୍ରଙ୍କର ଏହି ଯୁକ୍ତି ମଧ୍ୟ ଅସିଦ୍ଧ । କାରଣ ପ୍ରଥମତଃ, ବାରବାଟୀ ପରି ଏଡ଼େ ପ୍ରକାଶ ଦୁର୍ଭେଦ୍ୟ ଦୁର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ଉତ୍କଳର ଗଜପତି ମୁରୁଦଦେବ କେତୋଟି ଚଟାଘର ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିବା ସମ୍ଭବତଃ ନୁହେଁ । ଅସିଆନାର ଅକ୍ଷରକ ଅର୍ଥ ‘ଚଟୀଘର’, ବା ପାଳୁକବାସ, ଯାହା ଦୀର୍ଘ ସ୍ତମ୍ଭାମାନଙ୍କରେ ମଧ୍ୟେ ମଧ୍ୟେ ଥାଏ । ରାଜା ମୁରୁଦଦେବ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ କି ସୁଖ ସ୍ଵାଛନ୍ଦ୍ୟ ନିମନ୍ତେ ସାମାନ୍ୟ ଚଟୀଘର ନିର୍ମାଣ କରାଇ ତହିଁରେ ବାସ କରନ୍ତେ ? ଗୁଡ଼ଟି ନିଶ୍ଚୟ ବାରବାଟୀ ପରି ଦୁର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ରହିବାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହୋଇଥିବ ।

ଦ୍ଵିତୀୟତଃ ଆରୁଲ୍‌ଫଜଲ୍ ନିଜେ ସ୍ଵତନ୍ତ୍ରରେ ବାରବାଟୀ ଦେଖିଥିଲେ । ସେ ଦକ୍ଷିଣ ବାଦସାହୁ ଅକବରଙ୍କର ମନ୍ଦିର ଓ ତାହାଙ୍କ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ପରିଚ୍ଛାବକ ଥିଲେ । କେବଳ ଉତ୍କଳ କାହିଁକି ଭାରତର

* ବଙ୍ଗୀୟ ଅସିୟାଟିକ ସୋସାଇଟୀ ସ୍ଥାପନର ପ୍ରଥମାବସ୍ଥାରେ (ଅର୍ଥାତ୍, ଉତ୍ତରରେ ହେକ୍ସାଗୋନ ଶାସନ କାଳରେ) ପ୍ରାନ୍ତସିଂହ ଗୁଡ଼ଭଜନ ଏହାର ଆଦ୍ୟ ସତ୍ୟ ଥିଲେ । ସେ ଭାରତ ଗର୍ଭସ୍ଥମେଣ୍ଟଙ୍କ ତତ୍ତ୍ଵାବଧାନରେ ପ୍ରଥମେ ଆଇନା ଅକବରୀକୁ ଇଂରେଜରେ ଅନୁବାଦ କରିଥିଲେ । ବ୍ଲକମାନ ଓ ଜାରେଟ ତାହାଙ୍କ ପରେ ପୁନର୍ବାର ଏହା ଅନୁବାଦ କରିଥିଲେ ।

ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେତେ ରାଜଧାନୀ ସେ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କରିଥିଲେ । ଯଦି ବାରବାଟୀର ଅଞ୍ଚଳକାଟି ସାମାନ୍ୟ ଅସିଥାନ୍ତା ଅର୍ଥାତ୍ ଚଟାଘର ହୋଇଥାନ୍ତା, ତାହାହେଲେ ସେ କେଉଁ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ନିଜର ବହୁମୁଖ ଇତିହାସରେ ଏହାର ସବିଶେଷ ବର୍ଣ୍ଣନା ଦିଅନ୍ତେ ? କାରଣ, କୌଣସି ପରାକ୍ରମକ ଏଡ଼େ ସାମାନ୍ୟ ବସ୍ତୁ ଘେନି ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାର ସମ୍ଭବପର ନୁହେଁ । ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ପ୍ରାସାଦ ନିଶ୍ଚୟ ପ୍ରକାଶ ଓ ସୁରମ୍ୟ ହୋଇଥିବାରୁ ଆରୁନ୍ଧତୀର ଭଲ ଇତିହାସ ଲେଖକଙ୍କର ମନୋରାଜ୍ୟରେ ଏଡ଼େ ବିସ୍ମୟ ଉତ୍ପାଦନ କରିଥିଲା ଯେ, ଯେ ସ୍ବପ୍ନଶୀତ ଆଇନ ଅକବର ରୂପ ବହୁମୁଖ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଏହାର ସବିଶେଷ ବିବରଣ ଲିପିବଦ୍ଧ କରିଥିଲେ ।

ତୃତୀୟତଃ, ରାଜେନ୍ଦ୍ରଲଲ ମିଶ୍ରଙ୍କ ମତାନ୍ତୁସାରେ ଯଦି ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ଅଞ୍ଚଳିକା ନବତଳ-ବିଶିଷ୍ଟ ନ ହୋଇ, ନଅ ଶାହାଲରେ ବିଭକ୍ତ ହୋଇଥିବ, ତାହାହେଲେ ମଧ୍ୟ ସେ ଗୃହକୁ କଦାପି ଯାଉଥିବେ “ଅସିଥାନ୍ତା” ବୋଲି କୁହାଯାଇ ନ ପାରେ । କାରଣ, ନଅ ଶାହାଲ-ବିଶିଷ୍ଟ ଗୃହ, ପ୍ରତି ଦୁଇ ଶାହାଲ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ ପ୍ରାଙ୍ଗଣ— ଏହି ଭଲ ଗୃହ କଦାପି ସାମାନ୍ୟ ଚଟାଘର ବୋଲି ନିଶ୍ଚିତ ହୋଇ ନ ପାରେ ।

ଚତୁର୍ଥତଃ, ଭଲ୍ଲର ଯେଉଁ ଯୁଗରେ ଏହି ଅଞ୍ଚଳିକା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା, ସେହି ଯୁଗ ପ୍ରତି ଦୃଷ୍ଟି ଦେଲେ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ସାମାନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଅସିଥାନ୍ତା ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କଦ୍ବାରା ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିବା କଦାପି ସମ୍ଭବପର ହୋଇ ନ ପାରେ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗଠନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଆଙ୍କର ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା, ଗଠିତ ଜନସଂଖ୍ୟା କିପରି ସୁନ୍ଦର ଓ ବୃହତ୍ ହେବ । ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦେବମନ୍ଦିର, ସେହି ପ୍ରକୃତି ସେହି ଗଠିତ ହୋଇଥିବାର ପ୍ରମାଣ ମିଳେ । କାର୍ଯ୍ୟଟି ବୃହତ୍, ସୁନ୍ଦର ଓ ସ୍ଥାୟୀ ହେବା ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗଠନ କାର୍ଯ୍ୟରେ ଗଢ଼ ଥିଲା । ତେଣୁ ଆରୁର୍ଷ ହେବାର Heber ଯଥାର୍ଥତଃ କହନ୍ତି, “The Indians built like Titans and finished like Jewellers” ଅର୍ଥାତ୍

ଶ୍ରୀସୀୟ ପୁରାଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ରାକ୍ଷସପ୍ରଭୃତି ଟାଇଟାନମାନେ ଇଶ୍ଵର ନିର୍ଦ୍ଦୋଷ ପଥରେ ସ୍ଵର୍ଗକୁ ଯିବା ହେୟ ଜ୍ଞାନ କରି ପବିତ୍ର ଭୂମିରେ ପବିତ୍ର ରଖି ସ୍ଵର୍ଗଗମନ ନିମନ୍ତେ ଯେପରି ପ୍ରକାଶ ସୁଧ ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ, ଭାରତୀୟ ଜାତି ସେହିରୂପ ପ୍ରକାଶ ଦେବାଳୟ ଓ ଅଞ୍ଚଳକାନ୍ଦ ନିର୍ମାଣ କରୁଥିଲେ; ଏବଂ ସ୍ଵର୍ଣ୍ଣକାର ଯେପରି ଅଳଙ୍କାରଟି ନାନା ତାରକସିକାମରେ ସଜ୍ଜିତ କରେ, ଭାରତୀୟ ଜାତି ଏଡ଼େ ଏଡ଼େ ସୁବୁଦ୍ଧତା ଦେବାଳୟାଦି ସେହିପରି ସୁସ୍ଥ କାରୁକାର୍ଯ୍ୟରେ ଅଳାଙ୍କୃତ କରୁଥିଲେ । ଅଗ୍ନି ହେବାର ଭାରତୀୟମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ମେଘ ମତ ଦେଇଅଛନ୍ତି, ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କ ପ୍ରତି ତାହାହିଁ ପ୍ରମୁଖ୍ୟ । କାରଣ ଭାରତୀୟ ଶିଳ୍ପର ଇତିହାସରେ ଓଡ଼ିଆ ଅତି ଉଚ୍ଚ ସ୍ଥାନ ଅଧିକାର କରିଥିଲେ; ଏବଂ ଭାରତୀୟ ଶିଳ୍ପର ଚେମୋଲତି ଓଡ଼ିଆଙ୍କ ଦ୍ଵାରା କୋଣାର୍କରେ ପ୍ରଦର୍ଶିତ । ଅର୍ଥ ପ୍ରତି ଆଦୌ ଦୃଷ୍ଟି ନ ଦେଇ ଓଡ଼ିଆ ରାଜାମାନେ ଅସଂଖ୍ୟ ଯଶଃ ସ୍ଥାପନ ନିମନ୍ତେ ବିଶେଷ ଲାଗୁ କରିଥିଲେ । ସୁତରାଂ ସେମାନେ ଜିନିଷଟାକୁ ଯେତେ ବୁଦ୍ଧତା ଓ କାରୁକାର୍ଯ୍ୟରେ ଯେତେ ଅଳାଙ୍କୃତ କରି ପାରନ୍ତି, ତାହା କରିବାରେ ଲେଖନୀୟ ହୁଅନ୍ତି କରୁ ନ ଥିଲେ । ପୁରୀ ଭୁବନେଶ୍ଵର ଓ କୋଣାର୍କ ମନ୍ଦିର ଓ ପୁରୀର ଅଠରନଳା ଏହି ଜଗତରେ ଗଠିତ ହୋଇଥିବାର ଜଣାଯାଏ । ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ପୂର୍ବପୁରୁଷମାନେ ଯେତେବେଳେ ଏଡ଼େ ଏଡ଼େ ବୁଦ୍ଧତା ଓ ସୁନ୍ଦର କାର୍ଯ୍ୟମାନ କରି ଅସଂଖ୍ୟ ଯଶଃ ଲାଭ କରିଥିଲେ, ସେ ନିଜେ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାଶ ଓ ସୁଖପତି ଅଞ୍ଚଳକା ନିର୍ମାଣ କରାଇବା ବିଶେଷ ସମ୍ଭବ । ସମାନ୍ୟ ‘ଅସିଧନା’ ନିର୍ମାଣ କରି ସେ କି ଯଶଃ ଲାଭ କରନ୍ତେ ? ଯହିଁରେ ଯଶଃ ନାହିଁ, କି ବାସ କରିବାର ସୁଖ ସ୍ଵାସ୍ଥ୍ୟ ନାହିଁ, ଏ ଭଳି ଗୁଡ଼ି ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ଦ୍ଵାରା ନିର୍ମିତ ହେବା କଦାପି ସ୍ଵପ୍ନରେ ସୁଦ୍ଧା ସମ୍ଭବନା କରାଯାଇ ନ ପାରେ ।

ବର୍ତ୍ତମାନ ପ୍ରଶ୍ନ ହୋଇପାରେ ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କର ଏଡ଼େ ବୁଦ୍ଧତା ପ୍ରାପ୍ତିକୁ ଅନୁଲମ୍ବକଲ ‘ଅସିଧନା’ ବୋଲି ଲେଖିଲେ କିପରି ?

ଉଦ୍ଭବ ସ୍ଥଳରେ ଅମ୍ବେମାନେ ଏଭଳି ମାତ୍ର କହିପାରୁ—ବର୍ତ୍ତମାନ ଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ଅନେକ ହୋତପତ ସୁବ୍ରହ୍ମତ୍ ଓ ସୁରମ୍ୟ ପ୍ରାସାଦମାନ ନିର୍ମାଣ କରାଇ ତାହାକୁ **Peace Cottage** ବା “ଶାନ୍ତି କୁଟୀର” ପ୍ରଭୃତି ଅଖ୍ୟା ଦେଇଥାନ୍ତି । କଲକତାର ପରେଶନାଥ ଯରି ସୁନ୍ଦର ଓ ବହୁମୂଲ୍ୟ ମନ୍ଦିର ଓ ତାହାର ପ୍ରାଙ୍ଗଣ, ସ୍ବୟଂ ବକ୍ସିଦାସ ବାହାଦୁରଙ୍କ “**Pleasure garden**” ଅର୍ଥାତ୍ ପ୍ରମୋଦୋଦ୍ୟାନ ବୋଲି କଥିତ ହୁଏ । ଏହା ବୋଲି ସେହି ପ୍ରାସାଦମାନକୁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ କୁଡ଼ିଆ ଭର ଏବଂ ଘରେଶନାଥକୁ ଗୋଟିଏ ସାମାନ୍ୟ ବଗିଚା ବୋଲି ବରୁରବା ଭ୍ରମ । ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗରେ ଗୋଟିଏ ଅଖ୍ୟାୟିକା ମନେ ପଡ଼େ । ସୌରାନ୍ତନାଥ ମୁଖୋପାଧ୍ୟାୟଙ୍କ ‘ଦରଅ’ରେ * ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି, ସେଲମ୍ ଓସମାନ୍ ଆଲଙ୍କ କନ୍ୟା ଦରଅର ବବାହ ନିମନ୍ତେ ଓସମାନ୍ ଆଲଙ୍କ ଗୃହାଭିମୁଖରେ ଯାତ୍ରା କରୁଥିଲା । ପଥଭ୍ରଷ୍ଟ ହୋଇ ସେ ଦଳେ ମଦୁଆକୁ ପରୁର ଉତ୍ତର ପାଇଲା;—‘ଆମ୍ଭଙ୍କ ସ୍ଥାନରେ ଯେଉଁ କୁଟୀର ଗୃହଟି ଅଛି ତାହା ତୁମ୍ଭ ଲକ୍ଷସ୍ଥଳ’ । ସେଲମ୍ ସେମାନଙ୍କ କଥାରେ ଏତେ ରାସି ଯାଇଥିଲା ଯେ ଶୁଣୁରଙ୍କର ସୁରମ୍ୟ ପ୍ରାସାଦରେ ରହି ସୁଆ, ତାହାଙ୍କ ସଙ୍ଗେ କଲହ କରବାକୁ ଲାଗିଲା—‘କିପାଇଁ ସେ ତାହାକୁ ଏତେଦନଯାଏ ସାମାନ୍ୟ କୁଟୀର ଗୃହ ମଧ୍ୟରେ ଅବର କରେ ରଖିଥିଲେ’ । ସେ ଗୃହଟି ଗୋଟିଏ ସୁରମ୍ୟ ବୃହତ୍ ପ୍ରାସାଦ ବୋଲି ଶୁଣୁର ଯେତେ ବୁଝାଇଲେ ସୁଆ, ସେଲମ୍ ସଙ୍ଗଦା କହେ—“ଆମ୍ବେ ତ ପଥ-ମଧ୍ୟରେ ଶୁଣିଅଛୁଁ ଏହା ଗୋଟିଏ କୁଟୀର । ଏହା ‘ସୁରମ୍ୟ ପ୍ରାସାଦ ହେଲା କିପରି ?’ ସେହିପରି ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ଧଳାମୁଗୁନିପଥର ନିର୍ମିତ ନବତଳ ପ୍ରାସାଦକୁ ଆବୁଲଫଜଲ ‘ଅସିଆନା’ ଲେଖିଅଛନ୍ତି ବୋଲି

*ଦରଅ Goldsmith କ ‘She Stoops to Conquer’ର ବଙ୍ଗାନ୍ତବାଦ । ଦରଅ (Miss, Hardcastle,) ସେଲମ୍ (Mr. Marlow).

ତାହାକୁ ‘ଅସିଆନା’ ବୋଲି ବୁଝିବା, ଏବଂ ତାହାଙ୍କ ଲକ୍ଷିତ ପ୍ରାସାଦଟିର ବର୍ଣ୍ଣନା ପ୍ରତି ଆଦୌ ଦୃଷ୍ଟି ନ ଦେବା, ପୌରାଣିକ ବାବୁଙ୍କର ସେଲମ୍ବର କାର୍ଯ୍ୟ, କୌଣସି ଇତିହାସ-ଲେଖକ ବା ପଣ୍ଡିତର କାର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ । ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ନବତଳ ପ୍ରାସାଦ ନିର୍ମାଣ କରାଇ ତାହାର ଦ୍ଵିଏତ ଏଭଳି କିଛି ନାମ ଦେଇଥିବେ, ଯାହାକୁ ଆବୁଲଫଜଲ୍ ପାରସୀଭାଷାରେ ‘ଅସିଆନା’ କରି ଅନୁବାଦ କରିଥିଲେ । ଏହା ତାହାଙ୍କ କର୍ତ୍ତ୍ତିକ ପ୍ରାସାଦଟିର ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ପ୍ରତିପାଦିତ ହୁଏ । ଅତଏବ ଏହା ନିଶ୍ଚୟ ଯେ ରାଜେନ୍ଦ୍ରଲଲ ମିଶ୍ର ବିଶେଷ ଭ୍ରମରେ ପଡ଼ିଅଛନ୍ତି । ନିଜ ଅନୁମାନର ଅସିକ୍ତା ଅନୁଭବ କରି ସେ ପରଶେଷରେ ମଧ୍ୟ ସନ୍ଦର୍ଭ ଦିଆଯାଇ ଅଛନ୍ତି । ସୁଦୃଢ଼ ଆନୁମାନଙ୍କର ବିଶ୍ଵାସ ଯେ ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ଏହି ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ-ମଧ୍ୟରେ ଧଳାମୁଗୁନ ପଥରରେ ନବତଳବଣିଷ୍ଠ ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାଶ୍ଠ ଓ ସୁରମ୍ୟ ପ୍ରାସାଦ ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ ।

ପରଗୁପ୍ତନ୍ ଆବୁଲଫଜଲ୍ଙ୍କ ଏହି ‘ଅସିଆନା’ରେ ସାମାନ୍ୟ ବିଚଳିତ ହୋଇଥିଲେ, ଏବଂ ସେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି *—

ଆବୁଲଫଜଲ୍ ଯେତେବେଳେ ଏହି ପ୍ରାସାଦ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଥିଲେ ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶା ଆକବରଙ୍କ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ଅଂଶ ବିଶେଷ କହିଲେ

* As Orissa, at the period when this was written, was practically a part of Akbar's Kingdom, there seems little doubt that this description was furnished by some one who knew the place. There are seven storied palaces at Joypur and Bijapur still standing, and which were erected about this date, and one of five stories in Akbar's own palace at Futtehpore Sikri, but none so far as I know of nine stories, though I see no reason for doubting the correctness of the description of the one just quoted,—Ferguson's "Indian and Eastern Architecture".

ଚଳେ । ତେଣୁ ଏହାର ବର୍ଣ୍ଣନାକାରୀ (ଅବୁଲ୍ ଫଜଲ୍) ସ୍ୱୟଂ ଓଡ଼ିଶା-
ସହୃଦ ସ୍ୱପରଚିତ ଥିବେ । ଅଦ୍ୟାପି ସମ୍ଭବତଃ ପ୍ରାସାଦମାନ ଜୟପୁର ଓ
ବିଜାପୁରରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଅଛି, ଏବଂ ସେହି ପ୍ରାସାଦମାନ ଏହି
(ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ) ପ୍ରାସାଦ ନିର୍ମାଣ କାଳରେ ଗଠିତ ହୋଇଥିଲା ।
ପଡ଼େପୁର ସିନ୍ଧିଠାରେ ଆକବରଙ୍କର ନିଜର ଗୋଟିଏ ପକ୍ଷତଳ ପ୍ରାସାଦ
ଅଛି, କିନ୍ତୁ ନବତଳ ପ୍ରାସାଦ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସ୍ଥାନରେ ଥିବାର ମୁଁ
ଶୁଣିନାହିଁ । ତଥାପି ବର୍ତ୍ତମାନ ଯେ ବର୍ଣ୍ଣନା ଉଦ୍ଧୃତ ହେଲା (ତାହାଙ୍କ
ନିଜ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ନବତଳ ପ୍ରାସାଦର ବର୍ଣ୍ଣନା)
ତହିଁରେ ସନ୍ଦେହ କରବାର କୌଣସି କାରଣ ନାହିଁ ।

ଫରୁସ୍ତାନ କହନ୍ତି ଯେ ଅନ୍ୟତ୍ର ନବତଳ ପ୍ରାସାଦ ଥିବାର ସେ ଶୁଣି-
ନାହାନ୍ତି; ତେଣୁ ଆମ୍ଭେମାନେ ବିଶ୍ୱାସ କରୁଁ ଯେ ଅବୁଲ୍ ଫଜଲ୍
ଆକବରଙ୍କ ସାମ୍ରାଜ୍ୟ ଭ୍ରମଣ କରୁ କରୁ ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରବେଶ ମାତ୍ରେ ଏହି
ନବତଳ ସୁରମ୍ୟ ପ୍ରାସାଦ ତାଙ୍କର ମନୋରାଜ୍ୟରେ ଏକ ଅଭିନବ ଭାବ
ଜାଗ୍ରତ କଲା, ଏବଂ ସେ ଏହି ପ୍ରାସାଦର ସବିଶେଷ ବର୍ଣ୍ଣନା ଆନନ୍ଦରେ
ନିଜ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ଦେଇଥିଲେ । ଷ୍ଟର୍ଲିଙ୍ଗ ଓଡ଼ିଶାରେ ବହୁକାଳ ବାସ କରିଥିଲେ
ଏବଂ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ସେ ବିଶେଷ ତତ୍ତ୍ୱସନ୍ନିପୁଣ୍ଣ ଚକ୍ଷୁରେ ଦେଖିଥିଲେ ।
ସେ କହନ୍ତି, *

* No traces of the famous palace of Raja Mukund Deo nine stories in height, mentioned in the Aini Akbari, are to be found within the walls of the fort; but the fragments of sculptured cornices, etc., which have been dug up at different times, and more specially, a massive candelabra on pillar, furnished with branches for holding lights, formed of the fine indurated chlorite or pot-stone, are probably the remains of some large and splendid edifice.—Stirling.

ଆରମ୍ଭ ଅକବରରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ନବତଳ ପ୍ରାସାଦର କୌଣସି ଚିତ୍ର ବର୍ତ୍ତମାନ ଦୁର୍ଗର ପ୍ରାଚୀର ମଧ୍ୟରେ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ନାନା କାରୁକାର୍ଯ୍ୟଶିଳ୍ପ କର୍ତ୍ତୃଷ୍ଟ ପ୍ରଭୃତିର ଯେଉଁ ଭଗ୍ନାବଶେଷ ସମୟ ସମୟରେ ଖୋଲା ହୋଇ ବାହାରୁଅଛି, ଏବଂ ବହୁକାଳପ୍ଳାୟୀ ସୁନ୍ଦର କ୍ଳୋରାଇଟ ପ୍ରସ୍ତର ନିର୍ମିତ ଅଲୋକ ଧାରଣ ନିମନ୍ତେ ନାନା ଶାଖାୟକ୍ତ ଯେଉଁ ପ୍ରକାଶ ସ୍ତମ୍ଭ ଚନ୍ଦ୍ରମାନ ଅଛି, ତହିଁରୁ ଅନୁମାନ କରାଯାଏ ଯେ ସମ୍ଭବତଃ ସେହି ସମସ୍ତ କୌଣସି ବ୍ରହ୍ମତ୍ ଓ ସୁରମ୍ୟ ଅଟ୍ଟାଳିକାର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ମାତ୍ର ।

ଅତୁଲ ଫଳଲ୍ଲଙ୍କ ପ୍ରତ୍ୟକ୍ଷ, ପରୁସନ୍ ଓ ଖୁଲିଙ୍ଗଙ୍କ ଅନୁମାନ ଉପରେ ନିର୍ଭର କରି ଆମ୍ଭେମାନେ ବିଶ୍ୱାସ କରୁଁ ଯେ ରାଜେନ୍ଦ୍ରଲଲ ମିତ୍ରଙ୍କ ସନ୍ଦେହ ନିତାନ୍ତ ଅଯୌକିକ, ଏବଂ ଉତ୍କଳ ଗଜପତି ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାଶ ଓ ସୁରମ୍ୟ ନବତଳ ପ୍ରାସାଦ ନିର୍ମାଣ କରାଇଥିଲେ । ଅନୁମାନଙ୍କ ଏହି ବିଶ୍ୱାସ ମଧ୍ୟ ଇଂରେଜ ବଣିକମାନଙ୍କ ସାପଦ୍ଧାରା ପ୍ରମାଣିତ ହୁଏ । ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ମୃତ୍ୟୁର ପାଞ୍ଚ ବର୍ଷପରେ ଇଂରେଜ ବଣିକମାନେ ବାରବାଟୀକୁ ଆସିଥିଲେ, ଏବଂ ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ପ୍ରାସାଦ ପ୍ରାୟ ନୂତନ ଅବସ୍ଥାରେ ସେମାନେ ଦେଖିଥିଲେ । ବ୍ରୁଟନଙ୍କ ପତ୍ନୀଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ପ୍ରାସାଦ, “So large in extent and so magnificent in structure” ଅର୍ଥାତ୍ ଅକାରରେ ସୁବିଶାଳ ଏବଂ ଗଠନରେ ସୁମହତ୍ ଓ ସୁବୁଦ୍ଧିର । ଏବଂ ସମସ୍ତ ପ୍ରାସାଦଟି ପୁଣି ଧଳାମୁଗୁନି ପଥରରେ ନିର୍ମିତ । ଏହି ଭଲ ପ୍ରାସାଦ ଲଦାସି ‘ଅସିଆନା’ ହୋଇ ନ ଯାରେ ।

‘ହିନ୍ଦୋସ୍ତାନୀବଦୁଲୀ ଭବନ୍’—ଏହି ଉଚ୍ଚ ଓଡ଼ିଶା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଯଥାର୍ଥତଃ ପ୍ରମାଣିତ । ଓଡ଼ିଶାର କୌଣସି ନା କୌଣସି ଅନୁଷ୍ଠାନ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବାକୁ ଲେଖକ ନିତାନ୍ତ ଅଳ୍ପ ହୋଇ ନାହାନ୍ତି । କିନ୍ତୁ କେତେ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଆସୁଅଛନ୍ତି । ଓଡ଼ିଶାର ଅନୁଷ୍ଠାନ

ମାନ ଦେଖି ପ୍ରଲେଭନ ସମ୍ଭାଳ ନ ପାର କିନ୍ତୁ ନା କିଏ ସେମାନଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ଲେଖି ପାଉଅଛନ୍ତି । ଲେଖକମାନଙ୍କର ବାଚସ୍ପତି ଅଭିମତ - ଅନୁସାରେ ମତଭେଦ ଓ ଲେଖାର ଅସାମଞ୍ଜସ୍ୟ ଅନିବାର୍ଯ୍ୟ । ସ୍ଥୂଳତଃ ଏହିରୂପ ମତଭେଦ ଓ ଅସଫଳ ଲେଖାଦ୍ୱାରା ଓଡ଼ିଶାର ଅନୁଷ୍ଠାନମାନଙ୍କର ପ୍ରକୃତ ଇତିହାସ ସତ୍ୟର ଏତେ ଦୂରବର୍ତ୍ତି ହୋଇଅଛି ଯେ ତାହା ଅନୁସନ୍ଧାନ କରି ବାହାର କରିବା ଅନେକ ସମୟରେ ବଡ଼ ସହଜ ବ୍ୟାପାର ନୁହେଁ । ମତଭେଦ ହେବାର କଥା—ତାହା ସେତେ ଲୁଚିଯିବୁ ହୋଇ ନ ପାରେ । ମାତ୍ର, ଲେଖାରେ ଅସଫଳ ଶୋଭାମୟ । କଲିକତା ହାଇକୋର୍ଟର ଭୂତପୂର୍ବ ବିଚାରପତି ସୁନାମଧନ୍ୟ ସ୍ୱର୍ଗୟୀ ଶାନ୍ତନାଥରାୟ ମିଶ୍ର ବଙ୍ଗରାଜ୍ୟରେ ଜଣେ ଖ୍ୟାତନାମା ଲେଖକ । ସେ ସ୍ୱପ୍ରଣୀତ ‘ଭୂତଲେ ଶ୍ରୀକୃଷ୍ଣଚୈତନ୍ୟ’ ପୁସ୍ତକରେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି,

ଅଭିନୀ ଅକବରୀତେ ଲିଖିତ ଅଛି ଯେ ଦୁର୍ଗେର ରତରେ ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବେର ଅତି ସୁନ୍ଦର ଦ୍ୱିତଳ ପ୍ରାସାଦ ଅଛି (୪୧ ପୃଷ୍ଠା) ।

ଭୂମରେ ସେ ‘ନବତଳ’ ପ୍ରାସାଦକୁ ଦ୍ୱିତଳ ଲେଖିଥିବାରୁ ସମ୍ବୋଧନ କରିବା ନିମନ୍ତେ ତାହାଙ୍କୁ ଅନୁରୋଧ କରାଯାଇ ଥିଲା, ଏବଂ ତାହାଙ୍କ ଗ୍ରନ୍ଥର ପରବର୍ତ୍ତୀ ସଂସ୍କରଣରେ ସେ ତାହା କରିବେ ବୋଲି ସ୍ୱୀକାର କରିଥିଲେ । ମାତ୍ର ଦୁଃଖର କଥା ସେ ପୁସ୍ତକର ଦ୍ୱିତୀୟ ସଂସ୍କରଣ ତାଙ୍କ ଜୀବଦ୍ଦଶାରେ ହୋଇ ପାର ନାହିଁ * ।

* ପ୍ରଥମ ପନ୍ଥରେ ସେ ଲେଖିଥିଲେ :—

“ * * * I shall look to the authorities you have referred to and if necessary, I shall change the word ‘dwitala’ into ‘saptatala,’ in the next edition of my book which is already out of print. I am almost certain I committed a mistake, not having consulted the authorities referred to. * * *, ”

ପୁଣି ଅନ୍ୟପନ୍ଥର ଭିତ୍ତିରେ ଲେଖିଥିଲେ ;—“ * * * In my last letter, put ‘saptatala’ for ‘navatala’ by mistake. * ”

ଏକା ବାରବାଟୀ ସମ୍ବଳରେ କାହିଁକି, ଓଡ଼ିଶାର ଐତିହାସିକ ଅନୁସନ୍ଧାନ ସେହିରେ ଯେ କୌଣସି ନିରପେକ୍ଷ ସତ୍ୟସନ୍ଧି ଏହିପରି ବ୍ୟକ୍ତିଗତ ମତ ଓ ଅସାବଧାନ ଲେଖାର ବହୁଦୁଷ୍ଟାନ୍ତ ପାଇବେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଶେଷରେ ସେ ସମୁଦାୟ ଲେଖାର ଅଧିକ ଅଲ୍ଲେଚନା କରିବା ଅନାବଶ୍ୟକ । ଅତଏବ, ଏହି ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ସମ୍ବଳରେ ଯେତେ ବିଭିନ୍ନ ଭ୍ରାନ୍ତ ମତ ଅଛି, ତାହା ସମସ୍ତ ଅଲ୍ଲେଚନା ନ କରି କେବଳ ଦୁଷ୍ଟାନ୍ତ ସ୍ୱରୂପ ଉପରଲିଖିତ ଦୁର୍ଗାଧ୍ୟାତନାମା ଲେଖକଙ୍କ ଭ୍ରମ ଦେଖାଇ ଦିଅଗଲା ।

ପଞ୍ଚମ ଅଧ୍ୟାୟ

ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣନା

ସୁଦୂର ବ୍ୟଗଣତାକୀରେ ରହୁ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗର ଅବସ୍ଥା ସେତେବେଳେ କିପରି ଥିଲା, ତାହା ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ସହଜସାଧ୍ୟ ନୁହେଁ । ବହୁଃଶତ୍ରୁ ବହୁବାର ଆକ୍ରମଣରେ ବାରବାଟୀ ଅଜି ଦର୍ଶକ ଚକ୍ଷୁରୁ ଲୁପ୍ତପ୍ରାୟ ହୋଇଅଛି । ଦୁର୍ଗର ବର୍ତ୍ତମାନ ଅବସ୍ଥାରେ ଯାହା କିଛି ଐତିହାସିକ କୌତୁହଳସମ୍ପାଦକ ଭଗ୍ନାବଶେଷ ମାତ୍ର ଅଛି, ତହିଁରୁ ଗଜସତ୍ତ୍ୱ ନିର୍ମିତ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିବା ସାଧ୍ୟାତ୍ମକ କହିଲେ ଚଳେ । ବର୍ତ୍ତମାନ କେବଳ ଦୁର୍ଗର ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ୱସ୍ଥ ପରଖା, ପୂର୍ବପାର୍ଶ୍ୱରେ ଦ୍ୱାରଦେଶ, ଗୋଟିଏ ପୁଷ୍କରିଣୀ, ଏକ ମହମ୍ମଦୀୟ ଗୃହ, ଏବଂ ଗୋଟିଏ ବୃହତ୍ ପ୍ରସ୍ଥ ବ୍ୟତୀତ ଅଧିକ କିଛି ଦର୍ଶକମାନଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏନାହିଁ । ଅନଙ୍ଗଭୂପଦେବଙ୍କ ସମୟରେ ତାହାର ଆକାର କିପରି ଥିଲା, ଏବଂ ପରେ କେଉଁ କେଉଁ ରାଜାମାନେ ତାହାର କି କି ପରିବର୍ତ୍ତନ କରିଥିଲେ, ତାହାର ସବିଶେଷ ବର୍ଣ୍ଣନା ବର୍ତ୍ତମାନ ନେତ୍ରପଥରୁ ଅଗତ, କେବଳ ଭଗ୍ନାବଶେଷରୁ ନିରୁପିତ ଓ ଅନୁମାନ ରାଜ୍ୟରେ ପ୍ରତିବସିତ । ଖ୍ରୀଷ୍ଟ ନିର୍ମଳାଶିତ ମର୍ମରେ ଏହି ଦୁର୍ଗର ବର୍ଣ୍ଣନା କରନ୍ତି:—

ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗର ଦୁଇଟି ପ୍ରସ୍ଥର ପ୍ରାଚୀର ଥିଲା—ଗୋଟିଏ ବାହାରରେ, ଅର୍ଥାତ୍ ବର୍ତ୍ତମାନ ପରଖାର ଉପରେ, ଏବଂ ଅନ୍ୟଟି ଭିତରେ । ଭିତରେ ପ୍ରାଚୀରର ଦୈର୍ଘ୍ୟ ୨୧୫୦ ଫୁଟ ଏବଂ ପ୍ରସ୍ଥ ୧୮୦୦ ଫୁଟ ଥିଲା । ଏହିରୁପେ ଭିତର ପ୍ରାଚୀର ମଧ୍ୟସ୍ଥ ସେକ୍ଟି ଅସ୍ୱତାକାର ଥିଲା । ବାହାର ପ୍ରାଚୀରର ପୂର୍ବଭାଗରେ ଗୋଟିଏ ପ୍ରକାଶ ଦ୍ୱାରଦେଶ । ଏହି ଦ୍ୱାର ଅହମ୍ମଦଶାହଙ୍କ ରାଜତ୍ୱକାଳରେ ୧୭୫୦

ଶ୍ରୀକ୍ଷାକରେ ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା । ଏହି ଦ୍ଵାରର ଦୁଇ ପାର୍ଶ୍ଵରେ ଦୁଇଟି ଅତି ଉଚ୍ଚ ବର୍ଗଚୈନ୍ଦ୍ରାକାର ଅଞ୍ଜାଳିକା ଥିଲା । ଭୂମିରୁ ଅଗ୍ରଭାଗ ଦିଗରୁ ଏହି ଅଞ୍ଜାଳିକାର ପାର୍ଶ୍ଵ ଲଢ଼ିରୁ ଆକୃତି ଅବନତ ଥିଲା । ବାହାର ପ୍ରାଚୀରର ଚତୁଃପାର୍ଶ୍ଵରେ ଗୋଟିଏ ସୁବୃନ୍ଧତ୍ ପରିଣା ଅଛି । ଏହି ପରିଣା ପ୍ରସ୍ଥରେ ୨୨° ଫୁଟ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଥିଲା । ଦୁର୍ଗର ମଧ୍ୟଭାଗରେ ଗୋଟିଏ ଅତ୍ୟୁଚ୍ଚ ପ୍ରକାଣ୍ଡ ସ୍ତୁପ ଥିଲା, ଏବଂ ସେହି ସ୍ତୁପ ଉପରେ ଗୋଟିଏ ପତାକା ସ୍ତମ୍ଭ ଥିଲା । ଅଭିମୁଖ ଅକ୍ଷରରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଅଛି ଯେ, ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବ ଏହି ଦୁର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ନବତଳ ବିଶିଷ୍ଟ ସୁରମ୍ୟ ପ୍ରାସାଦ ନିର୍ମାଣ କରାଇ ଥିଲେ । ସେ ପ୍ରାସାଦର କୌଣସି ଚିତ୍ର ଦର୍ଶିମାନ ନାହିଁ, କିନ୍ତୁ ନାନା କାରୁଣ୍ଡତ କଣ୍ଠିଷ୍ଠ ପ୍ରକୃତିର ଯେ ଭଗ୍ନାବଶେଷ ସମୟ ସମୟରେ ଖୋଲା ହୋଇ ବାହାରୁ ଅଛି, ଏବଂ ବହୁକାଳସ୍ଥାୟୀ ସୁନ୍ଦର ଲୋରାଇ ପ୍ରସ୍ତର ନିର୍ମିତ ଅଲେକ ଧାରଣ ନିମନ୍ତେ ନାନା ଶାଖାୟୁକ୍ତ ଯେଉଁ ପ୍ରକାଣ୍ଡ ସ୍ତମ୍ଭ ଅଛି, ତହିଁରୁ ଅନୁମାନ କରାଯାଏ ଯେ, ବୋଧହୁଏ ସେ ସବୁ କୌଣସି ବୃନ୍ଧତ୍ ଓ ସୁସଜ୍ଜିତ ଅଞ୍ଜାଳିକାର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ମାତ୍ର । ମୁସଲମାନ ବା ମରହଟ୍ଟା ଶାସନକର୍ତ୍ତାମାନେ ଦୁର୍ଗର ଉତ୍ତରପଶ୍ଚିମ କୋଣରେ ଗୋଟିଏ ଗୋଲକାର ତୋପ ସଜ୍ଜିତ ପ୍ରାକାର ନିର୍ମାଣ କରିଥିଲେ । ଗୋଟିଏ ପାରସୀ ଅନୁଶାସନ ପତ୍ରରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଏହି ପ୍ରାକାର, ପୂର୍ବ ଦ୍ଵାରଦେଶ ଏବଂ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ କେତେକ ପରିବର୍ତ୍ତିତ ଅବସ୍ଥାବସ୍ଥାବଳୀ ରାଜାଙ୍କୁ ୪ର୍ଥ ବର୍ଷରେ ଅର୍ଥାତ୍ ୧୭୪୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ହୋଇଥିଲା ।

ଖୁଲିଙ୍ଗ ଏହିରୁପେ ଦୁର୍ଗର ବର୍ଣ୍ଣନା କରନ୍ତି । ତାହାଙ୍କ ସମୟରୁ ଦୁର୍ଗର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ମାତ୍ର ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ଅବଶ୍ୟ ତାହାଙ୍କ ସମୟରୁ ଅପେକ୍ଷା ବହୁତ ଅଳ୍ପ ହିଁ ହୋଇଗଲାଣି । ସେ ଯେଉଁ ଦୁଇଟି ପ୍ରସ୍ଥର ପ୍ରାଚୀରର ବର୍ଣ୍ଣନା କରନ୍ତି, ତାହା ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ; ଦୁର୍ଗର ଚତୁର୍ଦ୍ଦିଗ ପରିଣା ବର୍ତ୍ତମାନ ୨୨° ଫୁଟ ପ୍ରସ୍ଥ ପରି ଦେଖାଯାଏ ନାହିଁ; କିମ୍ବା ରାଜା ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ପ୍ରାସାଦର ଯେଉଁ ଭଗ୍ନାବଶେଷ ସେ

ଦେଖିବାକୁ ପାଇଥିଲେ, ତାହା ଅମ୍ବୁମାନଙ୍କର ନେତ୍ରପଥରୁ ଏକାବେଳକେ ଅନୁହତ । ଦ୍ଵୟର ୧୮୭୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଓଡ଼ିଶା ଆସି ଏହି ଦୁର୍ଗ ଦେଖିଥିଲେ । ସେ ସୁଦ୍ଧା କହିନ୍ତି ଯେ ଖଲ୍ଲିଙ୍ଗଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଅତି ଅଳ୍ପ ମାତ୍ର ଦୁର୍ଗର ବର୍ତ୍ତମାନ ଅବସ୍ଥାରେ ଦୃଷ୍ଟିଗୋଚର ହୁଏ ।

ଦୁର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ଯେଉଁ ପୁଷ୍କରିଣୀର ଅସ୍ତିତ୍ଵ ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଖାଯାଏ ତାହା ରାଜମହଲାମାନଙ୍କ ସ୍ଥାନ ନିମନ୍ତେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଥିବାର ଅନୁମିତ ହୁଏ । ଅମ୍ବୁମାନେ ପୂର୍ବରୁ କହିଅଛନ୍ତି ଯେ, ବର୍ତ୍ତମାନ ସତ୍ୟବାଦୀରେ ସ୍ଥାପିତ ସାହିଗୋପାଳ ଏହି ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ପ୍ରଥମତଃ ରଖା ହୋଇଥିଲେ । ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ଧରଣୀକାନ୍ତ ଲହଡ଼ୀ ଚୌଧୁରୀ ସ୍ଵପ୍ନଶୀତ ‘ଭାରତ ଭ୍ରମଣ’ ନାମକ ପୁସ୍ତକରେ କହିନ୍ତି ଯେ କଟକରଣୀ ଏହି ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ଥିଲେ । ଅନୁମାନ କରାଯାଏ ଚଣ୍ଡୀ ଗଜପତିଙ୍କ ସମୟରେ ଏହି ଦୁର୍ଗ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାପିତ ଥିଲେ । କିନ୍ତୁ ଦୁର୍ଗ ପୁଷ୍କଳମାନ ମାନଙ୍କର ହସ୍ତଗତ ହେବା ଦିନଠାରୁ ଚଣ୍ଡୀ ଓ ସାହିଗୋପାଳ ସ୍ଥାନାନ୍ତରିତ ହୋଇଅଛନ୍ତି । ଅଭିନା ଆକରଣରେ ବର୍ଣ୍ଣିତ ଯେ ମୁକୁନ୍ଦଦେବଙ୍କ ନବତଳ ପ୍ରାସାଦର ଦକ୍ଷିଣ ଦିଗରେ ଗୋଟିଏ ହିନ୍ଦୁ ମନ୍ଦିର ଥିଲା । ଏହି ମନ୍ଦିର ମଧ୍ୟରେ ସମ୍ଭବତଃ ଚଣ୍ଡୀ ସ୍ଥାପିତ ଥିଲେ; ଏବଂ ପରେ ସାହି-ଗୋପାଳ କାଷ୍ଠରୁ ଅଗାଧ ହୋଇ ଏଥି ମଧ୍ୟରେ ରଖାଗଲେ ।

ଷଷ୍ଠ ଅଧ୍ୟାୟ

ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ଓ ତଦାନନ୍ତର ଓଡ଼ିଶା

ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗର ବିଭବ କାଳରେ, ଅଦମ୍ୟଶକ୍ତ ଲୋକୋତ୍ତର-
ଗୁଣ ଓଡ଼ିୟା ଗଜପତିଙ୍କ ଦେଶଶାସନ ବେଳେ, ମୁର ପଞ୍ଚୀ, ପବ୍ବତ,
ପ୍ରାନ୍ତର ଓ ଅରଣ୍ୟ ତେଜସ୍ବୀ ସେନା ଓ ସୁଦୃଢ଼ ଦୁର୍ଗରେ ପରପୁଷ୍ଟ
ଥିଲା । ଗଜପତି ଯେପରି ନବକୋଟି କର୍ଣ୍ଣାଟ କଲବର୍ଗର ରାଜା ଥିଲେ,
ବାରବାଟୀ ସେଦ୍ବପରି ଅସଂଖ୍ୟ ଦୁର୍ଗର ଶିରେଭୂଷଣ ଥିଲା । ଏହି
ପ୍ରତ୍ୟେକ ଦୁର୍ଗରୁ ବାରବାଟୀର ସ୍ବାଧୀନତା ଶକ୍ତି ବିକାଶ ହେଉଥିଲା,
ଗଙ୍ଗାଠାରୁ କୁମାରୀଙ୍କ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମୁଦାୟ ଭୂଖଣ୍ଡ ଯୁଦ୍ଧପ୍ରିୟ ଓଡ଼ିୟା
ବୀରମାନଙ୍କର କ୍ଷୀତିସ୍ଥଳୀ ଥିଲା, ଏବଂ ପ୍ରାୟ ସମସ୍ତ ଭାରତବର୍ଷ
ଓଡ଼ିୟାଙ୍କ ଶକ୍ତି ଅନୁଭବ କରୁଥିଲା । ଅବୁଲ୍‌ଫଜଲ୍ ଯେତେବେଳେ
(ଅର୍ଥାତ୍ ଗୋଡ଼ା ଶତାବ୍ଦୀର ପ୍ରାନ୍ତଭାଗ) ଓଡ଼ିଶା ଭ୍ରମଣ କରୁଥିଲେ,
ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶା ଦୁର୍ଗୀରଣ୍ୟ ଥିଲା । ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରତ୍ୟେକ
'ମାହାଲ'ରେ ସୁଶିକ୍ଷିତ ସେନା ଏକ ବା ତତୋଧିକ ଦୁର୍ଗରେ ବାସ
କରୁଥିଲେ । ଆଇନ ଅକବରରେ ଲେଖାଅଛି, ଓଡ଼ିଶା ଯାତ୍ରୀ ସରକାରରେ
ବିଭକ୍ତ ଥିଲା, ଯଥା :—ଜଲେଷ୍ବର, ଭଦ୍ରକ, କଟକ, କଲିଙ୍ଗ ଦଣ୍ଡପାଟ
ଓ ରାଜମହେନ୍ଦ୍ରୀ । ପ୍ରତ୍ୟେକ ସରକାର ଅଧୀନରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ
'ମାହାଲ' ଥିଲା । ଏହି ପ୍ରତ୍ୟେକ ମାହାଲ ଗଜପତିଙ୍କ ଆଦେଶାନୁସାରେ
ସୈନ୍ୟ ପ୍ରେରଣ କରୁଥିଲେ । ଅବୁଲ୍‌ଫଜଲ୍ ନିମ୍ନଲିଖିତରୂପେ ଓଡ଼ିଶାର
କେତେକ ଦୁର୍ଗର ଉଲ୍ଲେଖ କରିଅଛନ୍ତି :—

୧ । ଜଳେଶ୍ୱର ସରକାର—

ବାନସଦ—(ସାଧାରଣତଃ ହାସ୍ୟର ନାମରେ ବ୍ୟୁତ) ସାମ୍ବିଧି ଦୁର୍ଭେଦ୍ୟ ଦୁର୍ଗ ।

ବାଲକସି—ଜନଗୋଷ୍ଠି ଦୁର୍ଗ ।

ପଦ୍ମା—ଜନଗୋଷ୍ଠି ଅଭେଦ୍ୟ ଦୁର୍ଗ । ଏହା ପଦ୍ମ ଓ ଜଙ୍ଗଲ ମଧ୍ୟରେ ସ୍ଥାପିତ ।

ଭୋଗରାଜ—ଗୋଷ୍ଠିଏ ଶକ୍ତି, ଅଭେଦ୍ୟ ଦୁର୍ଗ ।

ବାଗଡ଼ୀ—ଗୋଷ୍ଠିଏ ସୁଦୃଢ଼ ଦୁର୍ଗ ।

ଜଳେଶ୍ୱର ନଗର—ଗୋଷ୍ଠିଏ ସୁଦୃଢ଼ ରକ୍ଷାଦୁର୍ଗ ।

ତନ୍ମୁଳକ (ବୋଧହୃଦ ତମଲୁକ)—ଗୋଷ୍ଠିଏ ପ୍ରସ୍ତର ନିର୍ମିତ ସୁଦୃଢ଼ ଦୁର୍ଗ ।

ତାରକୋଳ—ଜଙ୍ଗଲ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଷ୍ଠିଏ ଦୁର୍ଗ ।

ସମ୍ପା (ବୋଧହୃଦ ବର୍ତ୍ତମାନ ରେମୁଣା)—ସାମ୍ବିଧି ଦୁର୍ଗ ।

ଦରନ (ଓଡ଼ିଶା ସୀମାରେ)—ଜନୋଷ୍ଠି ଦୁର୍ଗ ।

ରାମୁପୁର (ଗୋଷ୍ଠିଏ ବଡ଼ ନଗର)—ଗୋଷ୍ଠିଏ ବୃହତ୍ ଦୁର୍ଭେଦ୍ୟ ଦୁର୍ଗ ।

ସବକ—ଜଙ୍ଗଲ ମଧ୍ୟରେ ଗୋଷ୍ଠିଏ ଅଭେଦ୍ୟ ଦୁର୍ଗ ।

ହରୁଗପୁର (ବା ଖରକପୁର)—ପଦ୍ମାଶ୍ରେଣୀ ଉପରେ ଅବସ୍ଥିତ ଏକ ଦୁର୍ଭେଦ୍ୟ ଦୁର୍ଗ ।

କେଦାରଖଣ୍ଡ—ଜନୋଷ୍ଠି ଅଭେଦ୍ୟ ଦୁର୍ଗ ।

ମେଦନାପୁର—(ବୃହତ୍ ନଗର)—ଗୋଷ୍ଠିଏ ନୁତନ ଓ ପୁରାତନ ଦୁର୍ଗ ।

କୁଳବସୁର—ଗୋଷ୍ଠିଏ ଖୁବ୍ ଶକ୍ତି ଦୁର୍ଗ ।

ନାରାୟଣପୁର—ପଦ୍ମା ଉପରେ ଅବସ୍ଥିତ ଏକ ଅଭେଦ୍ୟ ଦୁର୍ଗ ।

ଏହି ସରକାରର ୩୪୭୦ ଅକ୍ଷାଭୋଗ, ୨ ହସ୍ତୀସେନା ଏବଂ ୪୩୮୧୦ ପଦାତ୍ମକ ଗଜପତିଙ୍କ ସୈନ୍ୟଶ୍ରେଣୀଭୁକ୍ତ ଥିଲେ ।

୨ । ଭଦ୍ରା ସରକାର ।

ବରଝା—ଦୁର୍ଭେଦ୍ୟ ଅଭେଦ୍ୟ ଦୁର୍ଗ ।

ଭଦ୍ରଶ୍ରୀ—ଧମନଗର ନାମରେ ଗୋଟିଏ ସୁଦୃଢ଼ ଦୁର୍ଗ ।

ସିଂହେନ୍ଦ୍ରଶ୍ରୀ—ଦୁର୍ଗଟି ଦୁର୍ଭେଦ୍ୟ ଦୁର୍ଗ ।

କାଳମାନ (ଗିମାନ)—ଗୋଟିଏ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଶକ୍ତ ଦୁର୍ଗ ।

ଛେଟ ତାଳୁକମାନଙ୍କରେ ତିନୋଟି ଦୁର୍ଗ ।

ଏହି ସରକାରର ୭୪୦ ଅଣ୍ଟାସେଣ୍ଟ ଏବଂ ୨୩୦୦ ପଦାଭିକ୍ତ ଗଜପତିଙ୍କ ସୈନ୍ୟଶ୍ରେଣୀଭୁକ୍ତ ଥିଲେ ।

୩ । କଟକ ସରକାର ।

ଅଠଗଡ଼—ଗୋଟିଏ ବଡ଼ ଶକ୍ତ ଦୁର୍ଗ ।

ସୁଦାସନ (ମୁଦାସନ)—ଗୁରୁଗୋଟି ଦୁର୍ଗ ।

ବାରଙ୍ଗ—ପ୍ରତିଅ ଜଙ୍ଗଲ ଓ ପାହାଡ଼ ମଧ୍ୟରେ ୧୫ ଦୁର୍ଗ ।

ବଜ୍ରସୁ ନଗର + —ଗୋଟିଏ ଅଭେଦ୍ୟ ଦୁର୍ଗ ।

ଚଣ୍ଡଶକୁଦ—ଗୁରୁଗୋଟି ଦୁର୍ଭେଦ୍ୟ ଦୁର୍ଗ ।

ନାଲପୁର (ତାଳପୁର)—ଗୋଟିଏ ଶକ୍ତ ଦୁର୍ଗ

ଦାଈଶାସନ (ଦାଈଶାସନ)—ଗୁରୁଗୋଟି ବୃହତ୍ ଦୁର୍ଗ ।

କୋଠଦେଶ—ତିନିଗୋଟି ଦୁର୍ଗ ।

କଟକ ବନାରସ—(ବର୍ତ୍ତମାନ ବଡ଼ାନାସୀ) ଗୋଟିଏ ଅଭେଦ୍ୟ ଦୁର୍ଗ

ଏବଂ ଦୁର୍ଗର ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ପ୍ରାସାଦ ।

କୋଟସୁଦ୍ଧ (ବୋଧସୁଦ୍ଧ ବର୍ତ୍ତମାନ କୋଟସୁଦ୍ଧ) ଏକ ଶକ୍ତ ଦୁର୍ଗ ।

ଏହି ସରକାରର ୨୮୭୮ ଅଣ୍ଟାସେଣ୍ଟ ଓ ୧୨୦୧୨୦ ପଦାଭିକ୍ତ ଗଜପତିଙ୍କ ସୈନ୍ୟଶ୍ରେଣୀଭୁକ୍ତ ଥିଲେ ।

+ ଦାଈଶାସନର ବଜ୍ରସୁନଗର ନୁହେଁ, ସଦିର ତାହା
ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଥିଲା ।

୪ । କଳିଙ୍ଗ ଦଣ୍ଡପାଟ ସରକାରର ୪୦୦ ଅଶ୍ଵାରୋହୀ ଓ ୩୦୦୦୦ ପଦାତିକ ।

୫ । ଯୁକ୍ତମହେନ୍ଦ୍ରୀ ସରକାରର ୧୦୦୦ ଅଶ୍ଵାରୋହୀ ଓ ୫୦୦୦ ପଦାତିକ, ଗଜପତିଙ୍କର ସୈନ୍ୟଶ୍ରେଣୀଭୁକ୍ତ ଥିଲେ । *

ଅରୁଲ୍‌ଫଜଲ୍‌ଙ୍କ ପ୍ରଚ୍ଛରେ ଯେଉଁ ଯେଉଁ ଦୁର୍ଗମାନଙ୍କର ନାଟମାକ୍ଷେପ ଥିଲା, ତାହା ଅମ୍ବେମାନେ ଉପରେ ଦେଲେ । ସେ ସବୁମୋଟ ୨୨ ଗୋଟି ଦୁର୍ଗର ଉତ୍ତ୍ରେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ତାହାକି ବର୍ତ୍ତମାନରୁ କଣାଯାଏ ଯେ ଓଡ଼ିଶାରେ ୯୯ ଗୋଟି ମାହାଲ ଥିଲା, ଏବଂ ପ୍ରତି ମାହାଲର କିଛି ୨ ସୈନ୍ୟ ଗଜପତିଙ୍କ ସୈନ୍ୟଶ୍ରେଣୀଭୁକ୍ତ ଥିଲେ । ଏହି ୯୯ ମାହାଲରୁ ସେ ୩୨ ଗୋଟି ମାହାଲରେ ଥିବା ଦୁର୍ଗର ଉତ୍ତ୍ରେଖ କରିଅଛନ୍ତି । ଅଭିନୀ ଆକବରରେ ଅନ୍ୟତ୍ର ସେ କହନ୍ତି ଯେ ‘ଏହି ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ୧୨୯ ଗୋଟି ଦୁର୍ଗ ଗଜପତିଙ୍କ ଅଧିନରେ ଥିଲା ।’ ସୁତରାଂ ଅବଶିଷ୍ଟ ୫୭ ଗୋଟି ଦୁର୍ଗ କେଉଁଠାରେ କିପରି ଭାବରେ ଥିଲା, ତାହାର କୌଣସି ଚିହ୍ନ ଅଭିନୀ ଆକବରରୁ ମିଳେନାହିଁ । ଅରୁଲ୍‌ଫଜଲ୍‌ ଚାଲିକା ପାର

* ଅଭିନୀ ଆକବରର ମୂଳ ସ୍ଵପୁରଣ ଅମ୍ବେମାନେ ପାଇନାହିଁ, ପ୍ରାନ୍ତସିଂହ ଗୁରୁଜରୁ ଏବଂ କଳ୍ପମାନଙ୍କ ଇଂରେଜୀ ଅନୁବାଦରୁ ଏହା ଉଦ୍ଧାର କଲେ । କୌଣସି ସ୍ଥାନର ନାମ ଇଂରେଜୀରୁ ଗୁପ୍ତତ ହୋଇଥିବାରୁ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ଶୁଦ୍ଧ କି ନୁହେଁ ସନ୍ଦେହ । ତେଣୁ ଅନୁରୋଧ ଯେ ପାଠକମାନେ ସପତ୍ନରେ ଏହା ପାଠ କରିବେ । ଏହି ତାଲିକା ଉଦ୍ଧାର କରିବାର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ପାଠକମାନେ ସମୟ ସୁରୁଧାନ୍ତୁଷାରେ ନିଜ ନିଜ ବାସସ୍ଥାନର ନକ୍ଷବର୍ତ୍ତୀ ଦୁର୍ଗର ଉତ୍ତ୍ରେଖମାନ ତତ୍ତ୍ଵସନ୍ନିପ୍ରସ୍ତୁତରେ ଦୃଷ୍ଟି କରି, ତାହାର ସବିଶେଷ ଇତିହାସ ପ୍ରକାଶ କରିବେ; ଏବଂ ଏହି ତାଲିକା ମଧ୍ୟରେ ନାହିଁ, ଏଭଳି ଅନେକ ଦୁର୍ଗ ଯୁଦ୍ଧେ ଥିଲା । ତେଣୁ ପାଠକମାନେ କେବଳ ଏହି ତାଲିକାଦ୍ଵାରା ସୀମାବଦ୍ଧ ହେବେ ନାହିଁ ।

ହୋଇ ଦଶିଶକୁ ଯାଇଥିବାର ପରତୟୁ ମିଳେ ନାହିଁ । କାରଣ କଳଙ୍ଗ ଦଣ୍ଡପାଟ ଓ ରାଜମହେନ୍ଦ୍ରୀର ମାହାଲମାନଙ୍କର ନାମୋଦ୍ଧେଷ ନାହିଁ, ଏବଂ ତତ୍ତତ୍ୟ ଦୁର୍ଗମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ମଧ୍ୟ କିଛି ସେ.କହୁନାହାନ୍ତି । ପ୍ରତି ମାହଲର ସୈନ୍ୟ ଯଦତ ଗଜପତିଙ୍କ ସୈନ୍ୟଶ୍ରେଣୀଭୁକ୍ତ ଥିଲେ, ତଥାପି ସେ ପ୍ରତି ମହାଲରେ ଦୁର୍ଗ ଥିବାର ଲେଖି ନାହାନ୍ତି । ଅବୁଲ୍-ଫଜଲ୍‌ଙ୍କ ଦୁର୍ଗ ତାଲିକାରେ ଅଲୀ, ତୌଦ୍ରାର, ବାରବାଟୀ, ଯାଜପୁର ପ୍ରଭୃତି ଦୁର୍ଗମାନଙ୍କର ନାମ ନାହିଁ । ଅଲୀ ଦୁର୍ଗ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ଶାସନକାଳରେ, ଅର୍ଥାତ୍ ଅବୁଲ୍-ଫଜଲ୍‌ଙ୍କ ଓଡ଼ିଶା ପରିଦର୍ଶନ ପରେ ବିଦ୍ୟମାନ ଥିବାର ପୂର୍ବରେ ବୁଝାଯାଇଅଛି । ତୌଦ୍ରାର ପ୍ରତାପରୁଦ୍ର-ଦେବଙ୍କ ସମୟରେ (ଅର୍ଥାତ୍ ଶୋଡ଼ଣ ଶତାବ୍ଦୀରେ) ବଡ଼ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଦୁର୍ଗ ଥିଲା । ପୁରୀ ଶ୍ରୀଚୈତନ୍ୟ ଚରିତାମୃତ ଉଦ୍ଧାର କରି ଏହାର ସବିଶେଷ ବୃତ୍ତାନ୍ତ ଦେଇଅଛନ୍ତି । ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ସେ ନିଜେ ବିଶେଷଭାବରେ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ଏହା ବ୍ୟତୀତ, ଶ୍ରୀଯୁକ୍ତ ବାବୁ ଜଗବନ୍ଧୁ ସିଂହ ତାହାଙ୍କ ‘ପ୍ରାଚୀନ ଉତ୍କଳ’ ରେ ନିମ୍ନଲିଖିତ ଦୁର୍ଗମାନଙ୍କର ନାମ ଦେଇଅଛନ୍ତି:—

ରଙ୍ଗୁରା, ଶ୍ରୀରାମପୁର, ଭଅଁରା, ନଅଁଗୋରଡ଼ା, ଅନ୍ଧାଗା, କଣ୍ଡାପାଲ, ଶିଶୁପାଲ, କୁଜଙ୍ଗ, ତୋରହିଁ, କରମଲା, ବାରକୁଙ୍ଗ, ଅଣ୍ଟିଆ, ମଲପଡ଼ା, ହଳଦିଆ, ମୁଗଶିରା, ଅନୁଆର, ଗୁମଣାକୁଦ, ଅଛି, ବାଲିଅନ୍ତା, ଖାରଦ, କୃଷ୍ଣପ୍ରସାଦ, ମାଟିଆପଡ଼ା, ଗଡ଼ସାଦ, ଛତିଆ, ଗଦନପୁର, ରୁଘାସ, ରାଜ-ସିଂଘା, ବେଗୁନିଆପଡ଼ା, ଗୁଦପୁର, ମୋଟି, ଅମରପ୍ରସାଦ, ଇଟାପୋଖରୀ, ମାଣନ୍ଦୀ, ବରପଦା, ରଥୀପୁର, ଝୁଁସିଆ, ଗଡ଼ପଦା, ଚେଙ୍ଗଲ, ଯାଗସର ଧର୍ମସାଗର, ସରେଇପଡ଼ା, କୋକଲ ଗଡ଼, ଧଉଳ, ମନପୁର, ନୁଆଗଡ଼, ଖୋଲଗଡ଼, ବୋଲଗଡ଼, ନରହିଁହପୁର, ସାଟିଗଡ଼, ମନ୍ଦାରୁଣୀ, ଗୋଲଭା, କଟିଶମି (କୁଶୁମି) ଇତ୍ୟାଦି । *

* “ବାରଦ୍ଦ ପ୍ରସଙ୍ଗ”—ମୁଦ୍ରର ୧୨ଶ ଭାଗ ୧୮୮ ପୃଷ୍ଠା ।

ଅବଶ୍ୟ ଏହି ତାଲିକା ମଧ୍ୟରୁ କେତେକ ପରବର୍ତ୍ତୀ କାଳର ହୋଇ-
ପାରିଥିବ; ତଥାପି ଅଧିକାଂଶ ଯେ ସ୍ୱାଧୀନ ଓଡ଼ିଶାରେ ଥିଲା ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ;
ଏବଂ ଏହା ବ୍ୟତୀତ ଅନ୍ୟ ଯେ କେତେ ଦୁର୍ଗ ଥିଲା ତାହାର ହସ୍ତାବ-
କିଏ ଦେଖିପାରେ ? ଏହିପରି ଆଉ କେତେ ଦୁର୍ଗ ଓଡ଼ିଶାର ଗ୍ରାମେ ଓ
ଥିଲା, ତାହା ସବୁ ବିସ୍ମୃତି ଗର୍ଭରେ ଏକାବେଳେକେ ଲାଜ ହୋଇ-
ଗଲାଣି । ବର୍ତ୍ତମାନ ଦେଶର ଅବସ୍ଥା ଦେଖି କିଏ ବିଶ୍ୱାସ କରିବ ଯେ
୩୦୦ ବର୍ଷ ମାତ୍ର ପୂର୍ବେ ଭୁବନେଶ୍ୱରରେ ଏକେ ବାରହୁ ସମୃଦ୍ଧ ଥିଲା, ଏବଂ
ପ୍ରାଚୀନ ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଦକ୍ଷିଣ ପ୍ରବଳପ୍ରତାପ ବାଦସାହୁ ଆକବର
ମିତ୍ରତା ସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ ବାଧ୍ୟ ହୋଇଥିଲେ ।

ଆବୁଲ୍-ଫଜଲ୍ ସମ୍ରାଟ ଆକବରଙ୍କର ପ୍ରତ୍ୟେକ ସୁବାର ବିବରଣ
ଦେଇଅଛନ୍ତି । ଆକବରଙ୍କ ୧୫ ସୁବା ମଧ୍ୟରେ ଓଡ଼ିଶା ଗୋଟିଏ ସ୍ୱତନ୍ତ୍ର
ସୁବା ନ ଥିଲା । ଏହା ବଙ୍ଗ ସୁବାର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ଥିଲା । ତାହାଙ୍କ
ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଓଡ଼ିଶା ପକ୍ଷରେ ଗୋଟିଏ ବିଶେଷତ୍ୱ ଏହି ଯେ ଓଡ଼ିଶାର
ପ୍ରତ୍ୟେକ ସରକାରର ପ୍ରତି ମାହାଲରେ ଯେତେ ଯେତେ ଦୁର୍ଗ ଥିଲା, ଏବଂ
ଯେତେ ଯେତେ ସୈନ୍ୟ ଥିଲେ, ତାହାର ସବିଶେଷ ବର୍ଣ୍ଣନା ସେ ଦେଇ-
ଅଛନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଅନ୍ୟ କୌଣସି ସୁବା ସମ୍ବନ୍ଧରେ ସେ ଏହିପରି ଉଲ୍ଲେଖ କରି-
ନାହାନ୍ତି । ଅନ୍ୟ ସ୍ଥାନମାନଙ୍କରୁ କେତେ ଓ ରାଜସ୍ୱ ଆଦାୟ ହେଉଥିଲା,
କେବଳ ଏହାହିଁ ତାହାଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଜଣାଯାଏ । ବଙ୍ଗଦେଶର କେବଳ
ଗୋଟିଏ ମାହାଲରେ ଭଟ୍ଟା ଦୁର୍ଗ ଥିବାର ସେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି ।
ସେତେବେଳେ ବଙ୍ଗଦେଶରେ ପ୍ରତି ମାହାଲରେ ହାରାହାରି ୪୯୦ ସୈନ୍ୟ
ଥିଲେ, କିନ୍ତୁ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ମାହାଲରେ ୨୭୦୯ ସୈନ୍ୟ ଥିଲେ;
ଅର୍ଥାତ୍ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ମାହାଲରେ ବଙ୍ଗଦେଶର ପ୍ରତ୍ୟେକ-
ମାହାଲର ସାତେ ପାଞ୍ଚଗୁଣ ସୈନ୍ୟ ଥିଲେ । ଆବୁଲ୍-ଫଜଲ୍
ବର୍ଣ୍ଣନାରେ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ପ୍ରଦେଶ ମଧ୍ୟ ଓଡ଼ିଶା ପରି ଯୁଦ୍ଧଶିଳା ବା
ଦୁର୍ଗରକ୍ଷଣ ନିମନ୍ତେ ଏକେ ବିଖ୍ୟାତ ନ ଥିଲା । ଆକବରଙ୍କ ରାଜତ୍ୱରେ

ଇତିହାସ ପାଠକମାନେ ଜାଣନ୍ତି ଯେ ବଙ୍ଗଦେଶ ଜୟ କରିବା 'ନିମନ୍ତେ' ଆକବର କେତେ ସୈନ୍ୟ, ସମୟ ଓ ସମ୍ପତ୍ତି ବ୍ୟୟ କରିଥିଲେ । ବଙ୍ଗଦେଶରେ ଏହା ଅନୁଭବ କଲେପରେ ସେ କିପରି ସ୍ୱାଧୀନ ଉତ୍କଳ ରୂପ ଉପରେ ହସ୍ତକ୍ଷେପ କରନ୍ତେ ? ତେଣୁ ସେ ସ୍ୱାୟ ଅଲୌକିକ ରାଜନୈତିକ ଦୃଷ୍ଟିଦ୍ୱାରା ପ୍ରଶୋଦିତ ହୋଇ ଉତ୍କଳ ଗଜପତିଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସଖ୍ୟା ସ୍ଥାପନ କରିବାକୁ ବାଧା ଦେଇଥିଲେ । ଆରୁଲ୍‌ଫ୍‌ଜଲ୍ ଯେ ଆନ୍ଧ୍ର ପ୍ରଦେଶର ଦୁର୍ଗ ଓ ସୈନ୍ୟମାନଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧରେ କିଛି ନ କହି ଓଡ଼ିଶାରେ ପ୍ରତି ମାନ୍ଦାଲର ଦୁର୍ଗ ଓ ସୈନ୍ୟମାନଙ୍କ ଦ୍ୱିସାଦ ଦେଇଅଛନ୍ତି, ତାହାର କାରଣ ଏହି ଯେ ସେ ଆକବରଙ୍କ ବିସ୍ତୃତ ସାମ୍ରାଜ୍ୟର ପ୍ରତ୍ୟେକ ସୁବାର୍ଡେ ଇମ୍ପାଣି କରୁ କରୁ ଯେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲେ, ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାର ଦୁର୍ଗ ଓ ତାହାଙ୍କର ମନର ଭାବ ସମ୍ପୂର୍ଣ୍ଣ ପରିବର୍ତ୍ତିତ କରିଦେଲା; ସେତେବେଳେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଏକ ଅଭିନବ ଦୁର୍ଗ ତାହାଙ୍କ ହୃଦୟରେ ବସୁଥିଲା ଉପାଦାନ କରିଦେଲା । ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରତ୍ୟେକ ଗ୍ରାମ, ନଗର, ପ୍ରାନ୍ତର, ଧର୍ମ ଓ ଅରଣ୍ୟରେ ସୁଦୃଢ଼ ଦୁର୍ଗ ରକ୍ଷଣ ଓ ଯୁଦ୍ଧବଦ୍ୟା ଶିକ୍ଷା ଦେଖି ସେ ବିମୋହିତ ହୋଇଥିଲେ । ତେଣୁ ସ୍ୱାୟ-ହସ୍ତରେ ଏହାର ସବିଶେଷ ବିବରଣ ନ ଦେଇ ସେ ରହିଯାଇ ନ ଥିଲେ ।

ଆରୁଲ୍‌ଫ୍‌ଜଲ୍‌ଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନାରୁ ଅନ୍ୟ ଗୋଟିଏ ଗଭୀର ରାଜନୀତିଶାସ୍ତ୍ର ନୂତନଗତ ବୁଝାଯାଏ । ଜାତିବିଭାଗ ଅନୁସାରେ କ୍ଷତ୍ରିୟ ଓ ଶତ୍ରୀୟତ୍ତ ପ୍ରଭୃତି ଯୁଦ୍ଧ କରିବା ନିମନ୍ତେ ନିର୍ଦ୍ଦିଷ୍ଟ ଥିଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ କେବଳ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ କ୍ଷେତ୍ରରେ ନିଯୁକ୍ତ ରହୁଥିଲେ । ଆରୁଲ୍‌ଫ୍‌ଜଲ୍‌ଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣନା-ନୁସାରେ ଓଡ଼ିଶା କିନ୍ତୁ ଜାତି ବନ୍ଧନରୁ ବିମୁକ୍ତ ଥିଲା । ଗଜପତିଙ୍କ ସମୟ ଓଡ଼ିଶା ଆଲୋଚନା କଲେ ଇଂରେଜ ଇତିହାସର ଏକଜାବେଧକ ଯୁଗ ମନରେ ଉଦ୍ଭବ ହୁଏ । ଇଂଲଣ୍ଡ ସେତେବେଳେ ଧର୍ମ ଓ ରାଜନୀତି ଯେନ ଅନ୍ତର୍ବିବାଦରେ ଜଳନ୍ତୁନ ହୋଇଥିଲା । କିନ୍ତୁ ଯେତେବେଳେ ସ୍ଥାନୀୟମାନଙ୍କର ଦୁର୍ଦ୍ଦମ୍ୟ ନୌସେନା (Invincible Armada)

ଝାଲଗ୍ରହକୁ ଗ୍ରାସିଯିବା ନିମନ୍ତେ ଇଂଲଣ୍ଡପ୍ରଶାନ୍ତିରେ ଉପସ୍ଥିତ ହେଲା, ସପ୍ତଦେଶେଲେ ଇଂରେଜମାନେ ପରସ୍ପର କାନ୍ଦି ଭେଦ, ମତଭେଦ ଓ ଧର୍ମଭେଦ ଭୁଲିଯାଇ ଦେଶ ତଥା ଜାତିର ଗୌରବ ରକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ଏକତ୍ର ହୋଇ ପ୍ରାଣ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମର୍ପଣ କରିଥିଲେ । ଗଜପତିଙ୍କ ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ତାହାହିଁ ହୋଇଥିଲା । ଅବୁଲ ଫଜଲଙ୍କ ବର୍ଦ୍ଧନାରୁ ଜଣାଯାଏ ବାମନରୂପ (ମେଦନୀପୁରର ବ୍ରାହ୍ମଣପୁର) ଆଠଗଡ଼, ହାଜିପୁର, ଶେର-ଗଡ଼ ଓ ବିଡ଼ାନସୀ ପ୍ରଭୃତି ସ୍ଥାନରେ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ମୈନ୍ଦ୍ୟଶ୍ରେଣୀଭୁକ୍ତ ହେଉଥିଲେ । ବର୍ତ୍ତମାନ ଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ବାହ୍ୟାମତ, ସେନାପତି, ପ୍ରହରୀକ ପ୍ରଭୃତି ସାମରକ ଆଖ୍ୟାଧାର ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ପୁରୀର ଶାସନମାନଙ୍କରେ ଦେଖାଯାନ୍ତି । ସେମାନେ ପୁରୁଷାକୃତ୍ତମେ ଏ ଉନ୍ନାୟ ଭୋଗକର ଆସୁ-ଅଛନ୍ତି । ଧର୍ମଭେଦ, ଜାତିଭେଦରେ ଜଳାଞ୍ଜଳ ଦେଇ ଦେଶର ବିପଦ ସମୟରେ ଓଡ଼ିୟା ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଶତ୍ରୁ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଯୁଦ୍ଧ କ୍ଷେତ୍ରରେ ଅନାନ୍ୟ ଜାତିମାନଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ଏକ ହୋଇ ଯୁଦ୍ଧ କରୁଥିଲେ । ବ୍ରାହ୍ମଣ ମାନେ କେବଳ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଚିନ୍ତାରେ ନିମଗ୍ନ ରହୁ ନ ଥିଲେ । ଏହି ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଚିନ୍ତା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଜାତିର ତଥା ଦେଶର ସ୍ବାଧୀନତା ଭ୍ରବ ସେମାନଙ୍କର ବଡ଼ ପ୍ରବଳ ଥିଲା । ଜନ୍ମ ଓ ଅଭ୍ୟାସଗତ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ସ୍ବାଧୀନତା ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଆଧିଭୌତିକ ତଥା ରାଜନୈତିକ ସ୍ବାଧୀନତାକୁ ସେମାନେ ଆତ୍ମବିକାଶର ଗୋଟିଏ ଅଂଶହେୟ ବିଭବ ବୋଲି ଅନୁଭବ କରୁଥିଲେ । ଆହାର ସଙ୍ଗର୍ଷ ବିଧାନ ସଙ୍ଗେ ସଙ୍ଗେ ଜାଗରୁ ସନ୍ନତ ବିଧାନ ଓଡ଼ିୟା ବ୍ରାହ୍ମଣଙ୍କର ଦୈନନ୍ଦିନ ଚିନ୍ତାର ବିଷୟ ଥିଲା । ରାଜଦର-ବାରଠାରୁ ଆରମ୍ଭ କରି ଧର୍ମଜୀବନ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମସ୍ତ ସ୍ବଧାରିକ, ରାଜନୈତିକ ଓ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ କାର୍ଯ୍ୟରେ ସ୍ବାଧୀନତା ସେମାନଙ୍କ ଲବନରେ ଲକ୍ଷ୍ୟ ଥିଲା* ।

* ଏହା ପୁରୀର ଶୁକ ଖୁଣ୍ଟିଆ, ଏବଂ ୧୮୧୮ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦର ଖୋରଧା ହିନ୍ଦୋଇ ସମ୍ପର୍କରେ ଲୟବୁକ୍ଷ ରାଜଗୁରୁଙ୍କ ଜୀବନରେ ଏ ଯୁଗରେ ମଧ୍ୟ ପ୍ରତିଫଳିତ ।

ଦକ୍ଷିଣ ବାଦସାହି ଅକବର ମୁରୁଦ ଦେବଙ୍କ ସଙ୍ଗେ ସଖ୍ୟ ସ୍ଥାପନ ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟରେ ଯେଉଁ ମନ୍ତ୍ରୀଙ୍କି [ଅକବରଙ୍କ ରାଜତ୍ବ ସତୀବ ହସାନ ଶା] ପ୍ରେରଣ କରିଥିଲେ । ସେ ପୁରୁରେ ତିନିମାସ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସାତମୁରରେ ଅଭ୍ୟର୍ଥିତ ହେବା ପରେ ଯେତେବେଳେ .ଅଗ୍ରାକୁ ପ୍ରତ୍ୟାବର୍ତ୍ତନ କଲେ ସେତେବେଳେ ରାଜା ମୁରୁଦଦେବଙ୍କର ମହାପାତ୍ର ନାମଧାରୀ ଜଣେ ଓଡ଼ିଆ ବ୍ରାହ୍ମଣ ମନ୍ତ୍ରୀ ଉକ୍ତ ହାସାନଶାଙ୍କ ସମ୍ବନ୍ଧବାଦୀରରେ ୧୫୬୫ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଅଗ୍ରା ଯାତ୍ରା କରିଥିଲେ । ସେଠାରେ ସମ୍ରାଟଙ୍କ ଦରବାରରେ ବହୁ ଅଭିମୁଖରେ ଗୁହ୍ୟତ ଓ ଅଭ୍ୟର୍ଥିତ ହୋଇଥିଲେ । [ଅକବର ନାମା] ।

ଇଂଲଣ୍ଡ ଇତିହାସରେ ଯାହା ଅରେ ମାତ୍ର ଦେଖାଯାଇଥିଲା, ଗଜପତିଙ୍କ ଓଡ଼ିଶାରେ ତାହା ଦୈନନ୍ଦିନ କାର୍ଯ୍ୟଥିଲା । ଏଥିନମନ୍ତେ ସାହୁତ୍ୟଦର୍ପଣର ଗ୍ରନ୍ଥକାର ‘କଳିଙ୍ଗ ସାହସିକ’ କହବାଦୀର ଓଡ଼ିଆମାନଙ୍କୁ କେବଳ ସାହସିକତାର ଅବତାର ସ୍ବରୂପ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ଯୁଧିଷ୍ଠିର ‘ଧର୍ମଦେବ’ ନାମରେ ଧରତତ ହେଲା ପ୍ରାୟ ଓଡ଼ିଆମାନେ ‘ସାହସିକ’ ନାମରେ ଖ୍ୟାତ ଥିଲେ । ଏଥିନମନ୍ତେ ବଙ୍ଗଦେଶର ଶେଷ ହିନ୍ଦୁରାଜା ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ ମୁସଲମାନଶକ୍ତିପରାହତ ହୋଇ ଓଡ଼ିଆଙ୍କ ଆଶ୍ରୟରେ ନିରାପଦରେ ପୁରୀରେ ଶେଷଜୀବନ ଯାପନ କରିପାରିଥିଲେ; ଏହି ହେତୁରୁ ପ୍ରଚଣ୍ଡ ଆଫଗାନନ୍ତ ହିଗଡାଧିକ ବର୍ଷ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କେତେ ଆକ୍ରମଣ କରି, କେତେ ହେନା ସାମନ୍ତ ଅର୍ଥ ନଷ୍ଟ କରି, ପରିଶେଷରେ ଓଡ଼ିଆଙ୍କ ସମ୍ମୁଖରେ ନତମସ୍ତକ ହୋଇଥିଲା ଏବଂ ଏହି ହେତୁରୁହିଁ ଶାୟିକ ସୁଲେଖକ ପରଶାକାନ୍ତ ଲୁହଡ଼ୀ ଚୌଧୁରୀ ତାହାଙ୍କ ‘ଭାରତ ଭ୍ରମଣ’ ଗ୍ରନ୍ଥରେ ସ୍ପଷ୍ଟଭାବରେ ଲେଖିଅଛନ୍ତି—

ସେତେବେଳେ ଏମାନେ (ଓଡ଼ିଆମାନେ) ବାରହରେ ଓ ଧୀରହରେ, ଶୌର୍ଯ୍ୟରେ ବୀର୍ଯ୍ୟରେ, ଏପରିକି ଶିଳ୍ପନୈପୁଣ୍ୟରେ ମଧ୍ୟ ଭାରତର ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ଦେଶର ଅଧିବାସୀଗଣଙ୍କ ଅପେକ୍ଷା ଶ୍ରେଷ୍ଠ ଥିଲେ ।

ଜର୍ମାନର ଦର୍ଶନାତ୍ମକ ମହାତ୍ମା ଇକ୍ସଟ ଯଥାର୍ଥ କହୁ ଅଛନ୍ତି—
‘Liberty ! without equality there is no Liberty’.

all men are equal'. ଅର୍ଥାତ୍, ସ୍ବାଧୀନତା ! ସମଜ୍ଞାନ ବ୍ୟତିରେକେ ସ୍ବାଧୀନତା ଅସମ୍ଭବ; ମାନବମାନେହିଁ ସମାନ । ଓଡ଼ିୟାବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ଏ-ପରମ ସତ୍ୟରେ ଅନୁପ୍ରାଣିତ ହୋଇଥିଲେ, ଏବଂ ଦେଶ ରକ୍ଷଣ ନିମନ୍ତେ ଅଗ୍ରଣୀୟ ଯୁଦ୍ଧକ୍ଷେତ୍ରରେ ଅବତୀର୍ଣ୍ଣ ହେଉଥିଲେ । ପୁରୀରେ ଜଗନ୍ନାଥ ମନ୍ଦିର ପ୍ରାପନ କରି ‘ଭଗବାନଙ୍କ ନିକଟରେ ମାନବମାନେହିଁ ସମାନ’, ବୋଲି ଯେଉଁ ପରମସତ୍ୟ ଓଡ଼ିୟାମାନେ ପ୍ରଚାର କରିଥିଲେ; ସେହି ସତ୍ୟ—‘ଶତ୍ରୁ ବିରୁଦ୍ଧରେ ଦେଶ ରକ୍ଷା କରିବା ନିମନ୍ତେ ବ୍ରାହ୍ମଣଠାରୁ ଗୁଣ୍ଡାଳ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ସମ ପରମାଣରେ ଦାୟୀ’—ଗଜପତିମାନଙ୍କ ସମୟରେ ନିତି ୨ ପ୍ରବୃତ୍ତି ହେଉଥିଲା । ଦେଶସେବା ଭଗବାନଙ୍କ ସେବା; ଭଗବାନଙ୍କ ସେବାରେ ହୃଦୟରେ ଯେଉଁ ସାହିଜତା, ସ୍ବାଧୀନତା ସଞ୍ଚାରିତ ହୁଏ, ଦେଶ ସେବା ଦ୍ବାରା ସେହି ପବିତ୍ର ଭବ ହୃଦୟରେ ଜାଗ୍ରତହୁଏ—ଏହି ଗଭୀର ତତ୍ତ୍ବ ଧର୍ମପ୍ରାଣ ଧର୍ମାଧାର ଭୁଲିଲୀୟ ବ୍ରାହ୍ମଣମାନେ ବୁଝିଥିଲେ ।

ସନ୍ତାନ ଅଧ୍ୟାୟ

ଅନ୍ତିମ ଦଶା

ଉତ୍କଳର ବିରଳ ପ୍ରାଣର ଦୁର୍ଗମାନଙ୍କର ଉଲ୍ଲେଖ ପରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ବାରବାଟୀର ଇତିହାସ ପ୍ରତି ପୁଣି ଦୃଷ୍ଟି ଦିଆଯାଉ । ପୁନେ ଦେଖାଯାଇ- ଅଛ ବାରବାଟୀ ଓଡ଼ିଶା ଗଜପତିମାନଙ୍କ ପବନ ଶାନ୍ତିରବନରୁ ରୂପାନ୍ତରିତ ହୋଇ ଐତିହାସିକ ନିୟମାନୁସାରେ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ବକାଳରେ କେତେ କେତେ ଅନ୍ତର୍ବିବାଦ, କେତେ ଓ ଲୋମହର୍ଷଣ ହତ୍ୟାକାଣ୍ଡ ପରିଦର୍ଶନ କରି ଅବଶେଷରେ ଏକ କାରାଗାରରେ ପରିଣତ ହୋଇଥିଲା । ତତ୍ପରେ ଯେଉଁ ବାରବାଟୀ ଗଜପତିମାନଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଉତ୍କଳକୁ ସୁଜଳା ସୁଫଳା ପରିମଳଶୀତଳା ଶସ୍ୟଶ୍ୟାମଳା * ଦେଖି ଆନନ୍ଦରେ ସ୍ଥିତ ହେଉ ଥିଲା, ତାହା ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ବକାଳରେ ବୁଝୁଛି + ଓଡ଼ିଆଙ୍କ ‘ଦେହ’ ଇତି ଆତ୍ମିନାଦରେ ପ୍ରତିଧ୍ବନିତ ହେଲା । ଏହିପରି ବାରବାଟୀ ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସରେ କେତେ ସମ୍ପଦ, ବିପଦ, ସନ୍ଧି ଚିତ୍ରହର ଜୀବନ୍ତ ସାକ୍ଷୀ ସ୍ବରୂପ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ଥିଲା । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେ ଦୁର୍ଗ, ସେ ରଣାଙ୍ଗନ, ଓଡ଼ିଆ ‘ବୀର ରକ୍ତପିଣ୍ଡେ’ ଗଠିତ

* ଗଜପତିମାନଙ୍କ ଅଧୀନରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଗୁରୁତ୍ବ ବର୍ତ୍ତମାନ ୪ ୧୯ରେ ୧୧ ମହଣ ଓ ପଇସାରେ ୭ ସେର ଗୁରୁତ୍ବ ମିଳୁଥିଲା । — (ହଣ୍ଡର)

+ ଏହି ସମୟରେ ଓଡ଼ିଶାରେ ଯେଉଁ ଶାସନ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷମାନ ଘଟିଥିଲା, ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ ପାଠକମାନେ ଜାଣନ୍ତି । ଗୋଟିଏ ଦୁର୍ଭିକ୍ଷ ସମୟରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ଟଙ୍କାରେ ୪ ୧୯ ରେ ୧୮ ସେର ସୁଦ୍ଧା ଗୁରୁତ୍ବ ମିଳୁ ନ ଥିଲା । (ହଣ୍ଡର)

ସେ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗର ଧ୍ବଂସ କିପରି ହେଲା ? ଯେଉଁ ପୁଣ୍ୟତୋୟା ଗନ୍ଧୋପୁଳା-ସେବିତ ବାରବାଟୀ ଉତ୍କଳ ଗଜପତିମାନଙ୍କୁ ସ୍ବରାଜ୍ୟରେ ଧାରଣ କରି ଦିନେ ଗର୍ବରେ ଉନ୍ମୁଖ ଥିଲା, ସେହି ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ଭଗ୍ନ ହେଲା କିପରି ? ମହାନଦୀ ଅପରପାର୍ଶ୍ବରେ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗର ଉତ୍ତର ପଶ୍ଚିମଦିଗରେ ଦଣ୍ଡାୟମାନ ହୋଇ ଏମ୍, ଲ, ମୋଟି ଯେତେବେଳେ ଏହି ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗର ପ୍ରାସାଦ, ପ୍ରାକାର ଓ ଅଲୋକ-ସ୍ତମ୍ଭ ଉପରେ ଦୃଷ୍ଟି ନିକ୍ଷେପ କଲେ, ସେତେବେଳେ ଉଦ୍ଭସ୍ତର ଦୁର୍ଗର ପଶ୍ଚିମପାର୍ଶ୍ବ ଦ୍ବୀପ୍ତ ତାହାଙ୍କ ସ୍ମୃତିରାଜ୍ୟରେ ଉଦ୍ଭବ ହୋଇଥିଲା * । ବର୍ତ୍ତମାନ ସେ ସୁରମ୍ୟ, ସୁଗଠିତ ଓଡ଼ିଶାର ଉଦ୍ଭସ୍ତର ଦୁର୍ଗର ଭଗ୍ନାବଶେଷ ସୁଦ୍ଧା ଦେଖିବାକୁ ନ ମିଳିଲା କିପରି ? ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ବକାଳରେ ଏ ଦୁର୍ଗର କିଛି ମାନ୍ୟତା ହୋଇ ନ ଥିଲା । ତାହା ହୋଇଥିଲେ, ଆବୁଲଫଜଲ ୧୫୭୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପରେ, ଇଂରେଜ-ରାଜିକମାନେ ୧୭୩୩, ଏବଂ ଏମ୍, ଲ, ମୋଟି ୧୭୭୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଏହା ଦେଖିବାକୁ ପାଇ ନ ଥାନ୍ତେ । ଅନେମାନେ ପୁରୁ କହୁଅଛନ୍ତି ଯେ କଳା-ପାହାଡ଼ ଓଡ଼ିଶାର ବହୁ ହିନ୍ଦୁମନ୍ଦିର ନଷ୍ଟ କରିଥିଲେ ସୁଦ୍ଧା, ମୁକୁନ୍ଦ-ଦେବଙ୍କ ରାଣୀକଠାରୁ ବହୁରହାସ ଉପହାର ନେଇ ଦାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ଉପରେ ହସ୍ତକ୍ଷେପ କରି ନ ଥିଲା । ବରଂ ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ରାଜତ୍ବ-କାଳରେ ଏ ଦୁର୍ଗର ଆହୁରି ଉଲ୍ଲଭ ହୋଇଥିଲା । ପୁରୁ କୁହାଯାଉଅଛି ଯେ ୧୭୪୦ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଅହସ୍ତଦସାହଙ୍କ ରାଜତ୍ବକାଳରେ ପୁରୁଦିଗ ଦ୍ବାରା ତୋରଣ, ଉତ୍ତର-ପଶ୍ଚିମ ପ୍ରାକାର ପ୍ରଭୃତି ନିର୍ମିତ ହୋଇଥିଲା; ବୋଧହୁଏ ଏହି ସମୟରେ ଅଦ୍ୟାପି ବର୍ତ୍ତମାନ ମୁସଲମାନ ଭବନଟି ମଧ୍ୟ ନିର୍ମିତ

* M. La. Motte ୧୭୭୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଏହି ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ଦର୍ଶନ କରିଥିଲେ । ଲଣ୍ଡନରେ ଭାରତ ସମ୍ରାଟଙ୍କ ବାସସ୍ଥାନକୁ Wind-sor ଦୁର୍ଗ କହୁଥିଲେ ।

ହୋଇଥିଲା । ଓଡ଼ିଶା ଇତିହାସ ଲେଖକମାନେ କହନ୍ତି ଯେ ଇଂରେଜମାନେ କଟକରେ ପ୍ରବେଶ ମାତ୍ରେ ଏହି ଦୁର୍ଗରୁ ବିଶେଷ ପ୍ରତିବନ୍ଧକ ପାଇଥିଲେ । ଅତଏବ ମରହଟ୍ଟାମାନେ ଏହି ଦୁର୍ଗ ଭଗ୍ନ ନ କରି ଏହାର ସତ୍ତ୍ୱବ୍ୟବହାର କରୁଥିଲେ । ବାରବାଟୀର ଇତିହାସ ଉପହସ୍ତାର କରିବା ପୂର୍ବରୁ, ଏହାର ଅନ୍ତିମ ଅଧ୍ୟାୟର ବିବରଣ ଦେବା ଅବଶ୍ୟକ ।

ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରାୟ ସପ୍ତଶତ ବର୍ଷର ସମ୍ବଳ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ଭଗ୍ନ ହେଲା କିପରି ? ହଷ୍ଟର ଏ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ପ୍ରାୟ ଗାରବ । ସେ କେବଳ ଜଣେ ଇଂରେଜ ସୈନିକଙ୍କ (ଦୁର୍ଗ ଅବିମର୍ଶକାଗ୍ରମାନଙ୍କ ମଧ୍ୟରୁ ଜଣେ) ସ୍ୱବିଧା ପ୍ରତି ପ୍ରେରିତ ଖଣ୍ଡେ ଦାବୋଇ ପତ୍ର ମାତ୍ର ଉଦ୍ଧାର କରିଅଛନ୍ତି । ପତ୍ରଖଣ୍ଡିକରୁ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଅକ୍ଟୋବର ୧୮୦୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦ ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଗଜପତିଙ୍କ ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ଅସ୍ତୁର୍ଣ୍ଣ ଥିଲା । ବାରବାଟୀ ଇତିହାସର ଅନ୍ତିମ ପ୍ରକରଣ ସ୍ୱରୂପ ସେ ପତ୍ରର ଅନୁବାଦ ନିମ୍ନରେ ଉଦ୍ଧୃତ ହେଲା * ।

ତୋପକୁ ଫସ୍ତର କରିବା ନିମନ୍ତେ ସୁସଜ୍ଜିତ କରି ରଖି ଦୁର୍ଗ ଅଡ଼କୁ ଅଗ୍ରସର ହେବା ପାଇଁ ଇଂରେଜମାନଙ୍କୁ ୨ ଦିନ ଲାଗିଲା । ମହାନଦୀର ଦୁଇଟି ଶାଖା ମଧ୍ୟରେ ଦୃଢ଼ରୂପେ ଅବସ୍ଥିତ ଥିବାରୁ ଏହା ଓଡ଼ିଶା ମଧ୍ୟରେ ଗୋଟିଏ ଦୁର୍ଭେଦ୍ୟ ଦୁର୍ଗ ଥିଲା । ପ୍ରସ୍ତରପ୍ରାକାରଦ୍ୱାରା ବେକ୍ସିତ ଅଠଟି କ୍ଷୁଦ୍ର ଅଟ୍ଟାଳିକାଦ୍ୱାରା ସୁରକ୍ଷିତ ଏହି ଦୁର୍ଗ ଗୋଟିଏ ଭିତ ପ୍ରାଚୀର ଏବଂ ୨୦ ରୁ ୩୦ ପାଦୁଣ୍ଡ ପ୍ରସ୍ଥ ଏକ ଓ ପ୍ଲାନେ ୨ ଦୁଇଟି ଗଭୀର ପରିଖାଦ୍ୱାରା ସମାବୃତ ଥିଲା । ଏହାର ଦୁର୍ବଳତା ମଧ୍ୟରେ କେବଳ ନିକଟବର୍ତ୍ତୀ ପଡ଼ିଆରେ କେତେଗୁଡ଼ିଏ ଗହର ଥିଲା । ଅବରୋଧକାଗ୍ରମାନେ ଏହି ଗହରଗୁଡ଼ିକରେ ସୁନ୍ଦର ଆଶ୍ରୟ ପାଇଥିଲେ । ଅକ୍ଟୋବର ୧୪ ତାରିଖ ସକାଳ ୧୦ ଘଣ୍ଟା ବେଳେ ଜଣେ ଇଂରେଜ ସୈନିକ ଗୁଳିଦ୍ୱାରା ଗୋଟିଏ କ୍ଷୁଦ୍ର ଦ୍ୱାର ଉଡ଼ାଇ ଦେଲେ, ଏବଂ ସେହି

ସମୟରେ ସେ ନିଜ ଡାକରେ ଏକ ଆଦାତ ପାଇଥିଲେ । ଏହି ଦ୍ଵାରବାଟେ ଇଂରେଜ ସୈନ୍ୟ ଦୁର୍ଗମଧ୍ୟରେ ପ୍ରବେଶ ଲଭିଲେ, ଏବଂ ଅଳ୍ପସମୟ ମଧ୍ୟରେ ଯୁଦ୍ଧ ବିରାମ ଲାଭିଲା । ଅବରୋଧକାରୀଙ୍କର କର୍ତ୍ତୈକ ପାଦରେ ଆଦାତ ପାଇ ପ୍ରାଣତ୍ୟାଗ କଲେ । ମରହଟ୍ଟାମାନେ ପ୍ରାଚୀରରୁ ଲଞ୍ଚ ଦେଇ, ଅନ୍ୟ ଦ୍ଵାରବାଟେ ଦୁର୍ଗରୁ ପଳାୟନ କଲେ । ମରହଟ୍ଟାମାନଙ୍କର ପ୍ରାୟ ୩୦ଟି ମୃତଦେହ ବଳଦଗାଡ଼ିରେ ଲଦା ହୋଇ ବନ୍ୟପଶୁ ଓ ପକ୍ଷୀମାନଙ୍କର ଆହାର ନିମନ୍ତେ ନଦୀମଧ୍ୟରେ ନିଷିଦ୍ଧ ହେଲା, ଏବଂ ୨୩୯୦୭ ବର୍ଗମାଇଲ ସେନ୍ଦ୍ରବଣିଷ୍ଠ ଓ ୩୦ ଲକ୍ଷ ଲୋକାଧିବାସ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଓଡ଼ିଶା ପ୍ରଦେଶ ଇଂରେଜ ରାଜତ୍ଵର ଅନ୍ତର୍ଭୁକ୍ତ ହେଲା ।

ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ଇଂରେଜମାନଙ୍କର ଅଧିକୃତ ହେଲା । କିନ୍ତୁ ପ୍ରଶ୍ନ ଏହି—ଏହି ଦୁର୍ଗ କିପରି ଭଗ୍ନ ହେଲା ଓ ମୂର୍ତ୍ତିଦେବଙ୍କ ସ୍ମରଣ ନବତଳ ପ୍ରସାଦର ଅନ୍ତିକ ଲୋପ ପାଇଲା କିପରି ? କେବଳ କାଳ ଏହାର କାରଣ ନୁହେଁ । ଟୟନ୍‌ବି (Toynbee)ଙ୍କ ‘ଓଡ଼ିଶାରୁ’ ଜଣାଯାଏ ଯେ ଉତ୍କଳର ଏ ଅଭେଦ୍ୟ ଦୁର୍ଗ ଓ ସ୍ମରଣ ପ୍ରାସାଦ ଇଂରେଜ ଶାସନକାଳ ମଧ୍ୟରେ ଭଗ୍ନ ହୋଇଅଛି । ଟୟନ୍‌ବି ଓଡ଼ିଶାରେ କେନାଲ ରେଭିନିଉ ସୁପରନ୍ଟେଣ୍ଡଣ୍ଟ ଥିଲେ । ସେ ଇଂରେଜ ଶାସନାଧୀନରେ ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ ବର୍ଣ୍ଣନା କରିଅଛନ୍ତି । ସ୍ଵାୟତ୍ତ ପୁସ୍ତକରେ ସେ ବିଷେଷ ଦୁଃଖକରି ଲେଖିଅଛନ୍ତି*,—

* The Public Works Department have converted this fine building into an unsightly series of earthen mounds, and the ground within the moat into a wilderness of stone-pits. The stone composing the walls of the moat which surround the fort are now being used to build an hospital. Some of the fortstones was, I believe, used for

ବାରକମିସ୍ତ୍ରୀ ବିଭାଗ ଏହି [ରାଜା ମୁହମ୍ମଦଦେବଙ୍କ] ସ୍ମରଣ୍ୟ ପ୍ରାସାଦକୁ କଦର୍ଯ୍ୟ ମୁଦ୍ରିକାଗଦାରେ ଏବଂ ପରଶା ଅନ୍ୟତ୍ରୀ ଭୂଭାଗକୁ ଗୋଟିଏ ପ୍ରସର ଜଙ୍ଗଲରେ, ମରଣତ କରିଅଛନ୍ତି । ଦୁର୍ଗ ତତ୍ତ୍ୱପାଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟ ପରଶା ପାତୀରର ପ୍ରସର ବର୍ତ୍ତମାନ [ଅର୍ଥାତ୍ ୧୮୭୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ] ଗୋଟିଏ ଡାକ୍ତରଖାନା ନିର୍ମାଣରେ ବ୍ୟବହୃତ ହେଉଅଛି । ଦୁର୍ଗର କେତକ ପ୍ରସର ପଲସପଏସ୍ତର ବଗଘର ଓ ଅନ୍ୟାନ୍ୟ ସରକାରୀ ବୁଦ୍ଧନିର୍ମାଣରେ ନ୍ୟୟିତ ହୋଇଥିଲା । ଅବଶିଷ୍ଟ ପ୍ରସର ଷ୍ଟେସନ ରାସ୍ତାରେ ପଡ଼ି ଅମ୍ବମାନଙ୍କ ପାଦ ଧୂଳିଧୂସରତ କରୁଅଛି । ଷ୍ଟୁଲିଙ୍ଗଙ୍କ ବର୍ଣ୍ଣିତ ପୂର୍ବଭାଗର ତୋରଣବଶିଷ୍ଟ ଦ୍ୱାରଦେଶ ଏବଂ ପଡେଶୀ ରାହାମଙ୍କ ନାମରେ କଥିତ ଗୋଟିଏ ସୁନ୍ଦର ମନ୍ଦିରହିଁ କେବଳ ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ୱବିଦମାନଙ୍କର କୌତୁହଳଚରଣ ହୋଇ ଉଦ୍ଭୁଅଛି । ଏହି ପ୍ରଦେଶର ବହୁତ ଆତ୍ମନିଜନକମନ୍ଦର ଓ ପ୍ରସାଦର ଦଶା ଦୁର୍ଭାଗ୍ୟବଶତଃ ଏହିପରି ହୋଇଅଛି ।

ମାନବର ପ୍ରତ୍ନ-ବିଭାଗ ଓ ପରମ୍ପରା ଭକ୍ତ ଟିପ୍ପୁଙ୍କ ବାରବାଟୀ-ଦୁର୍ଗର ଧ୍ୱଂସ ସାଧନ ନିମନ୍ତେ ଯଥାର୍ଥତଃ ବାରକମିସ୍ତ୍ରୀ ବିଭାଗର କାର୍ଯ୍ୟ ପ୍ରତି ଅସ୍ତେପ ପ୍ରକାଶ କରିଅଛନ୍ତି । ହଷ୍ଟର ମଧ୍ୟ କହନ୍ତି ଏକା ବାରବାଟୀ ଟୁର୍ଟୁ-ଉତ୍ତରର ପବନଧର୍ମସେନ ପାଳମୁରର କେତେ ସୁନ୍ଦର ଦେବମନ୍ଦର ଏହି ଦାଶା ଭେଗିଅଛି; ଏବଂ ମନ୍ଦର ମାନଙ୍କରୁ ପଥର ଆସି ସରକାରୀ

the light-house at False Point, and for other public buildings, the dust of the rest is shaken off our feet against us in the station roads. "The great arched gateway in east face" mentioned by Sterling, and a fine old mosque called after Fathi Khan Raham are almost the only objects of antiquarian interest, which remain in tact. The fate of many interesting ruins in the province has unhappily been similar.

ଘର ଓ ଦୟାକର୍ମିତ ହୋଇଅଛି । ବାରିକମିସ୍ତ୍ରୀ ବିଭୀଷ ମାନବର ଭୌତିକ ପ୍ରୟୋଜନ ଦେଖିବେ, ହସାବ କିତାବରେ ବ୍ୟୟସଙ୍କୋଚ ପ୍ରତି ଦୁର୍ଦ୍ଦି ଦେବେ । ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ବା ଯାଜପୁରମନ୍ଦିରମାନଙ୍କର ଖଣ୍ଡି ଏ ଖଣ୍ଡି ଏ ଭଗ୍ନ ପ୍ରସରର ଓଡ଼ିୟା ପ୍ରାଣପ୍ରତି କି ଅର୍ଥ ଓ ମୂଲ୍ୟ ଅଛି, ତାହା ସେ ବୁଝିବା ଆଶା କରାଯାଏ ନାହିଁ ।

ଏକା ବାରିକମିସ୍ତ୍ରୀ ବା ଅର୍ଥଶାସ୍ତ୍ର ପଣ୍ଡିତମାନେ କାହିଁକି, କେହି କେହି ପ୍ରୟୋଜନବାଦୀ ସମାଜନିରୁପେକା ମଧ୍ୟ କହିବେ, ଭଗ୍ନ ଦୁର୍ଗ ବା ମନ୍ଦିରର ଉପକରଣରେ ଆଶୁପ୍ରୟୋଜନୀୟ ରୁଦ୍ଧାବ ନିର୍ମାଣ କରିବା ଉଚିତ । ପ୍ରୟୋଜନ ଦ୍ରବ୍ୟର ବ୍ୟବହାର ହିଁର କରେ ସଲ, କିନ୍ତୁ ସେ ଛକବଳ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଖ ସ୍ବାଚ୍ଛନ୍ଦ୍ୟରେ ଫର୍ଯ୍ୟସିତ ନୁହେଁ । ଜାତୀୟ ଆତ୍ମାର ବିକାଶରେ ବର୍ତ୍ତମାନ ସୁଖ ସ୍ବାଚ୍ଛନ୍ଦ୍ୟର ସ୍ଥାନ ଗୌଣ ଓ ହେୟ । ପ୍ରଚୁର ଭିତ୍ତି ଉପରେ, ଭବିଷ୍ୟତ ଆଦର୍ଶ ଦୁର୍ଦ୍ଧିରେ, ଜାତୀୟ ଆତ୍ମାର ବର୍ତ୍ତମାନ ନିୟମିତ ହୁଏ । ମହାତ୍ମା ମାହାତ୍ମ୍ୟ ସ୍ବଦେଶବାସୀମାନଙ୍କୁ ସମ୍ବୋଧନ କରି ଦେବବାଣୀ ସଦୃଶ କହିଥିଲେ ।*

ମୁଁ ଏହି ସମୟ (ପ୍ରାଚୀନ ରେମର କାର୍ତ୍ତିରାଜ) ସ୍ମରଣ କରୁଅଛି ଏବଂ ତୁମ୍ଭର ପ୍ରାଚୀନତ୍ବ ସମ୍ବନ୍ଧରେ ଭକ୍ତି ସହକାରେ ନତ ମନ୍ତ୍ରଣ ହେଉଅଛି । ପୂର୍ବପୁରୁଷମାନଙ୍କର ମହତ୍ତ୍ବର ଉପାସନା କରିବା ଆତ୍ମମାନଙ୍କର ଉଚିତ; ଏବଂ ସେମାନଙ୍କ କବରରେ ଭବିଷ୍ୟତ ଜାତୀୟତାର ମହୋପକରଣ ଆତ୍ମମାନଙ୍କୁ ଅନୁସନ୍ଧାନ କରିବାକୁ ହେବ ।

ପ୍ରାଚୀନ ଦୁର୍ଗର ଖଣ୍ଡେ ପଥରର ମୂଲ୍ୟ ବହୁ ସ୍ପଷ୍ଟ ରୈପ୍ୟଠାରୁ ଅଧିକ । ଆମେରିକାର ଯେଉଁ ସ୍ପର୍ଶରେ ପଟୁ ଶିଳାମାନେ ଧନା ହୋଇ-

* I remember all these things & bow-down in reverence before the image of your past.

We ought to worship the greatness of our fathers and seek in their tombs a pledge of the future.

ଥିଲେ, ସେହି ମେକ୍‌ସିକୋର ଖଣିଏ ୨ ଫୁରୁଣାପଥର ସେ ସମସ୍ତ ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣ ରୌପ୍ୟଠାରୁ ବେଶି ମୂଲ୍ୟବାନ ନୁହେଁ କି ? ମିଶରର ପିରାମିଡ୍ ପଥର ସମସ୍ତ ଦକ୍ଷିଣ ଆଫ୍ରିକାର ସ୍ଥରକ ଓ ଧାତୁ ଖଣି ଅପେକ୍ଷା ମାନବ ସଭ୍ୟତାର ବିକାଶରେ ଅଧିକ ସାହାଯ୍ୟ କରିଅଛି ।

ପ୍ରାଚୀନତା ଓ ପରମ୍ପରାରେ ଭବିଷ୍ୟତର ଆଦର୍ଶ ଫୁଟି ଉଠେ । ସେହି ଆଦର୍ଶ ଜାତିର ତଥା ମାନବର ପରମସମ୍ବଳ । ଯାହାଦ୍ୱାରା ଜାତି ସେ ଆଦର୍ଶ ପାଇପାରେ—ସେହି ଆଦର୍ଶ ପାଇବା ନିମନ୍ତେ ଯାହା ଜାତୀୟ ହୃଦୟରେ ଆକାଂକ୍ଷା ଜନ୍ମାଇ ପାରେ, ତାହାହିଁ ଜାତିର ଧନ, ମାନବର ମାନବତ୍ୱ । ଶାସ୍ତ୍ରକୁ ଧରଣୀକାନ୍ତ ଲହୁଡ଼ି ଚୌଧୁରୀ ଯଥାର୍ଥରେ ତାହାଙ୍କ ଭାରତ ଭ୍ରମଣରେ ଅତ୍ୟନ୍ତ ଇଚ୍ଛା କରୁଥିଲେ କିପରି ଓଡ଼ିଶା ଜଙ୍ଗଲ ମଧ୍ୟରେ ଥିବା ଅନାଦୃତ ଓ ପରତ୍ୟକ୍ତ ମନ୍ଦିରଟିଏ ବଙ୍ଗର ସ୍ୱର୍ଣ୍ଣଭୂମିରେ ସେ ପାଇଥାନ୍ତେ; ଏବଂ ତାହାର ଉପରେ ସେ ବଙ୍ଗୀୟ ଜାତୀୟ ଜୀବନ ଗଢ଼ିବାର ପ୍ରୟାସ କରନ୍ତେ । ବାସ୍ତବିକ ଜାତୀୟ ଇତିହାସ ପରମସମ୍ବଳ ପ୍ରାଚୀନ ଦୁର୍ଗ ମନ୍ଦିରମାନଙ୍କରୁ ପଥର ଆଣି ରାସ୍ତା, ଡାକ୍ତରଖାନା ନିର୍ମାଣ କରିବା କଦାପି ହୃଦୟବତ୍ତାର କାର୍ଯ୍ୟ ନୁହେଁ । ଯେଉଁ ପଥର ଆଜି ଓଡ଼ିଆମାନେ ପୂଜା ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ କରନ୍ତେ, ଯେଉଁ ଖଣିଏ ଖଣିଏ ପଥର ଓଡ଼ିଆ ଜାତୀୟ-ଜୀବନ-ପ୍ରାସାଦର ଭିତ୍ତି ହୁଅନ୍ତା; ତାହା ଆଜି ରାସ୍ତାରେ ପଡ଼ି ସେହି ଓଡ଼ିଆଙ୍କର ପାଦଦଳନ ସାମଗ୍ରୀ ହୋଇଅଛି । ମାନବ ସମାଜରେ ଆଧ୍ୟାତ୍ମିକ ଜୀବନର ପ୍ରୟୋଜନ ଅତୁଳନୀୟ । ସେ ପ୍ରୟୋଜନ ଯେଉଁମାନେ ବୁଝନ୍ତି, ବାରିକମିଷ୍ଟା ବିଭାଗର ଏହି ନିର୍ମିତ ବ୍ୟବହାର ସେମାନଙ୍କ ପ୍ରାଣରେ ଆଦାତ ଦେବ, ସନ୍ଦେହ ନାହିଁ । ମାନବ ଡାକ୍ତରଖାନା ବିନା ରୋଗରେ ପ୍ରାଣ ହରାଇ ପାରେ, ରାସ୍ତାବିନା ପଥଲେଖ ସହପାରେ; ମାତ୍ର ପ୍ରତ୍ୟୁଷ୍ଟ ଏବଂ ପରମ୍ପରାରେ ଉଦ୍‌ବୋଧନ ବିନା ତାହାର ଜାତୀୟ ଜୀବନ ଅସମ୍ଭବ ।

ଅଷ୍ଟମ ଅଧ୍ୟାୟ

ଉପସଂହାର

ବନ୍ଧୁ ହର୍ଷବିଷାଦରେ ‘ଉତ୍କଳର ପୁଅ—କାଉଁଁସୁଦ-ପୁତ ବାରବାଟୀ’ର ପ୍ରାଣସ୍ପର୍ଶୀ ଓ ଗୌରବାବଦ୍ଧ ଜୀବନଚରିତ ଶେଷ-କଲ୍ମ । ଅଜ ବାରବାଟୀର ଯୌବନ ମନେ ପଡ଼ିଲେ, ହୃଦୟ ଗର୍ବରେ ବିସ୍ମାରିତ ହୋଇ ମୁହୂର୍ତ୍ତକେ ଅବସାଦରେ ପୁଣି ସଙ୍କ୍ରାନ୍ତି ହୁଏ । ଓଡ଼ିଶାର ଇତିହାସ ବନ୍ଧୁ ଗୌରବମୟ । ଅଜ ଅସଲବିଲେପ ବାରବାଟୀର ଅସ୍ତିତ୍ବ ଲେକେ ସନ୍ଦେହ କରିପାରନ୍ତି । କିନ୍ତୁ ଦିନେ ଏହି ବାରବାଟୀକୁ ଓଡ଼ିଶାକୁ ଓଡ଼ିଶା କରିଥିଲା ।

ଭାରତ ଇତିହାସରେ ତେଜସ୍ବୀ ଓଡ଼ିୟାର ଦାନ ହେୟ ନୁହେ । ବୀର ଓଡ଼ିଆ ବାଦାନ୍ୟତାରେ ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିଲା । ଚରକାଳ ଓଡ଼ିୟା ଅସୁ-ନିର୍ଭରଶୀଳ—କେବେ କାହାର ଅନୁଗ୍ରହ ଭକ୍ଷା କରିବାର ପ୍ରମାଣ ନାହିଁ । ଯଶୋନାଶୀ କାଳ ଗର୍ଭରେ ବଲ୍ଲୁପ୍ତ ପ୍ରାୟ ହେଲେହେଁ, ଏ କଥା ସତ୍ୟ ଏବଂ ଅନୁସନ୍ଧାନସେବାଙ୍କର ସ୍ବୀକାର୍ଯ୍ୟ ଯେ ଅନୁଗ୍ରହ ଦେଖାଇବା ନିମନ୍ତେ ଓଡ଼ିୟା ଭାରତରେ ଇତିହାସ ପ୍ରସିଦ୍ଧ । ଦୁଷ୍ମାନ୍ତ ଦେବାର ଏ ସ୍ଥାନ ନୁହେ । ତଥାପି ଅନେକେ ଜାଣିଥିବେ କିପରି ୧୨୦୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ମହମ୍ମଦ ବକ୍ଷୀର ଶିଳଜାଙ୍କ ଦ୍ବାରା ହିନ୍ଦୀସନରୁ ବିତାଡ଼ିତ ହୁଅନ୍ତେ ବଙ୍ଗଦେଶର ଶେଷ ହିନ୍ଦୁରାଜା ଲକ୍ଷ୍ମଣସେନ ଓଡ଼ିଆଙ୍କ ଅନୁଗ୍ରହ ଭକ୍ଷା କରି ଯୁଗରେ ନିରପଦରେ ଶେଷ ଜୀବନ ଯାପନ କରିଥିଲେ । ଏବଂ ୧୪୫୭ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ବାହମଣୀ ରାଜ୍ୟର ସୁଲତାନ ହୁମାୟୁନସାହଙ୍କଦ୍ବାରା ବୀରମୁର ପରାସ୍ତ ହୋଇ ତେଲଙ୍ଗା ହିନ୍ଦୁରାଜା, ନରସିଂହଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ବକାଳରେ ଓଡ଼ିୟାଙ୍କ ଦ୍ବାରେ ସାହାଯ୍ୟ ଭକ୍ଷା କରିଥିବାର କଥା କୁହାଯାଇ ଅଛି । ପୁଣି କପିଳେନ୍ଦ୍ରଦେବଙ୍କ ରାଜତ୍ବକାଳରେ ୧୪୭୦

ଶ୍ରୀଷ୍ଟାବରେ ହୁମୁରଙ୍କ ପରିବର୍ତ୍ତେ ସ୍ୱୟଂ ରାଜା ହେବା ନିମନ୍ତେ ମଙ୍ଗଳ-
ରାୟ ଏହି ବାରବାଟୀର ଅଗ୍ରୟ ଲେଖିଥିଲେ । ଓଡ଼ିଆମାନେ ଫେରିବା
ପରେ ମଲବା ସୁଲତାନ ମହମ୍ମଦସାହେବ ଅଗ୍ରୟରେ ହୁମୁର ପୁଣି ରାଜା
ହୋଇ ଯେତେବେଳେ ମୁସଲମାନ ଦୌରାୟରେ ପ୍ରତୀତି ହେଲେ,
ସେତେବେଳେ ଉପହାରସହ ସେହି ପୂର୍ବ ଶାସ୍ତ୍ର ଓଡ଼ିଆରାଜାଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟ
ମାଗି ପଠାଇଲେ, ଏବଂ ଭଲଲରଜା ମଧ୍ୟ ଆଶ୍ରୟ ଦେଇ କରୁଥିଲେ ।
ଉତ୍ତର ଭାରତରେ ବି ଓଡ଼ିଆମାନେ ଏହିପରି ସାହାଯ୍ୟ ଦାନ ପାଇଁ
ପ୍ରସିଦ୍ଧ ଥିଲେ । ଶ୍ରୀମୁଖୀ ଗୋଡ଼ା ଶତାବ୍ଦୀର ମଧ୍ୟ ଭାଗରେ (୧୫୪୧—
୧୫୫୯) ସୁଲତାନଙ୍କ କର୍ତ୍ତୃକ ପରାଜୟ ଓ ଦୁର୍ଗକୁ ବଙ୍ଗର ସୁଲତାନ
ଇବ୍ରାହିମ ଜବନ ରାଜା ନିମନ୍ତେ ଇତିହାସ ହୋଇ ପରିଣତ ହେବା
ଓଡ଼ିଆଙ୍କ ଦ୍ୱାରା ସାହାଯ୍ୟପ୍ରାପ୍ତି ହୋଇଥିଲେ, ଏବଂ ସେତେବେଳେ
ସୁଦେଶ ତଥା ସୁଜାତିର ଗୌରବ ରକ୍ଷା କରି ଓଡ଼ିଆମାନେ ଆପଣାର
ସହଜାତ ବଦାୟୀ ରାଜାଙ୍କୁ ଅଗ୍ରୟପ୍ରାପ୍ତିକୁ ଯଥୋପଯୁକ୍ତ ନିଷାଦାନ
କରିଥିଲେ * । ପୁଣି ଦୁର୍ଦ୍ଦାନ୍ତ ବଙ୍ଗ ନବାବ ସୁଲତାନଙ୍କ ଦମନାର୍ଥ

† ହୁମୁର ମୁସଲମାନମାନଙ୍କ ଠାରୁ ବିଜିତ ଦେଶରୁ ଭାଗ ଦେବାକୁ
ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ହୋଇ ଆପାତତଃ ଯୁଦ୍ଧ ପୁରୁଷ କୁଣ୍ଡପୁଲ୍ଲି (କୋଣ୍ଡାପୁଲ୍-
Cundpul) ଦୁର୍ଗ ଓ ତାହାର ଅଧୀନସ୍ଥ ରାଜ୍ୟ ଦାନ
କରିଥିଲେ । ଏବଂ ତାହାଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟ ନିମନ୍ତେ ଓଡ଼ିଶା ରାଜା
ଦଶସହସ୍ର ଅଶ୍ୱାରୋହୀ ଓ ଅଂଶହସ୍ର ପଦାତିକ ସୈନ୍ୟ ପ୍ରେରଣ
କରିଥିଲେ—Ferista's History of Dekkan (J. Scott)
Vol. I, pp. 162-3.

* Found shelter at the Orissa Court, and
received an estate from the royal demesne.—
Hunter's Orissa. Vol. II.

ଅନ୍ତର୍ଗତ ବହୁ ଅର୍ଥ ଓ ସାମର୍ଥ୍ୟ ବ୍ୟୟ କରି ଅନୁଭବ୍ୟ ହେଲାରେ ସ୍ବୟଂ ମୋଗଲ ସମ୍ରାଟ ଅକବର ଦିନେ ଓଡ଼ିଶାଙ୍କ ସାହାଯ୍ୟ ଲେଖିଥିଲେ ଏବଂ ଓଡ଼ିଶାମାନେ ସେ ସାହାଯ୍ୟର ସାଧାରଣ ଦାନ କରି ଜନ୍ମଭୂମିକୁ ଦେଶ-ବିଦେଶ ବ୍ୟାପୀ ମହାଗୋରବରେ ମହାୟାନ କରିଥିଲେ । ରାଜନୈତିକ ସ୍ବାଧୀନତାର ବିଲେପ ପରେ ମଧ୍ୟ ୧୭୩୩ ଖ୍ରୀଷ୍ଟାବ୍ଦରେ ଓଡ଼ିଶାର ପ୍ରଥମ ଇଂରେଜ ବଣିକ କାଟ୍‌ରାଇଟ୍ ଓ ତାହାଙ୍କର ପାଟୋଟି ମାତ୍ର ସହଚରଙ୍କ ପ୍ରତି ହରିଶପୁରଠାରେ ତତ୍କାଳୀନ ପ୍ରତାପୀ ପର୍ତ୍ତୁଗିଜମାନଙ୍କ ଆକ୍ରମଣରୁ ତାହାଙ୍କୁ ରକ୍ଷାକରି ଓଡ଼ିଶାମାନେ ଯେ ମାନବପ୍ରୀତି ଓ ବଦାନୀୟତା ଦେଖାଇଥିଲେ ତାହା ମଧ୍ୟ ସ୍ମରଣୀୟ । †

ବାରବାଟୀ ଏ ସମସ୍ତ ଘଟଣାର ମୂଳସାକ୍ଷୀ—ଏ ସମସ୍ତ ଗୌରବ ବାରବାଟୀର ଅଙ୍ଗେ ନିଅନ୍ତୁ । ବାରବାଟୀ ଦୁର୍ଗ ନାହିଁ—ନବତଳ ପ୍ରାସାଦ ନାହିଁ ; ତଥାପି ଦେଶର କାର୍ତ୍ତିପୁତ୍ର ଗାଆଁର ପରିତ୍ୟକ୍ତ ମୂଳସାକ୍ଷୀ ସେହି ପାଷାଣ ପୁରଦ୍ବାର କାର୍ତ୍ତି ହେଲେହେଁ ଅଦ୍ୟାପି ରହିଅଛି । ଦେଶବାସୀ ତାହାର ରକ୍ଷା କରନ୍ତୁ । ସୁଖର କଥା, କଟକ କଲେଜର ରୂପସୂତ୍ର ଅଧ୍ୟାପକ ଶ୍ରୀ ହେମଚନ୍ଦ୍ର ସରକାର କେତେକ ଓଡ଼ିଶାଙ୍କ ସାହଚର୍ଯ୍ୟରେ ୨୨ ବର୍ଷ ତଳେ ଏହାର ରକ୍ଷା ନିମନ୍ତେ ସରକାରଙ୍କର ଦୃଷ୍ଟି ଆକର୍ଷଣ କରୁଥିଲେ । ଲର୍ଡ୍ କାର୍ଲିଲଙ୍କୁ ଧନ୍ୟବାଦ, ତାହାଙ୍କ ଦ୍ବାରା ପ୍ରତିଷ୍ଠିତ ପ୍ରତ୍ନତତ୍ତ୍ବାନୁଶୀଳନ ବିଭାଗ ଦେଶରେ ବହୁ ପୁରାଣସ୍ଥ ଉପମୂଳିତ କାର୍ତ୍ତି ରକ୍ଷାକରୁଅଛନ୍ତି । ବାରବାଟୀର ପୁରଦ୍ବାର ଅତି ନିଗଣ୍ୟ ହେଲେହେଁ, ଉତ୍କଳ ଜୀବନର ଗୌରବାବହ ସ୍ମୃତି ଏଥିରେ ପୁର ରହିଅଛି । ଉତ୍କଳର ଗୌରବ ତଥା ଉତ୍କଳସମ୍ରାଜ୍ୟର ଅସୃଷ୍ଟତା ଓ ଶକ୍ତିର ଉଦ୍‌ବୋଧନ ନିମନ୍ତେ ଏହି କାର୍ତ୍ତି ପତନୋନ୍ମୁଖ ଦ୍ବାରର ସରକ୍ଷଣ ସର୍ବଥା କର୍ତ୍ତବ୍ୟ ।

† Bruton's letter in Wilson, Vol. 1. pp 3-6

ମୁଦ୍ରାକର ଶ୍ରୀ ଚନ୍ଦ୍ରାମଣି ମିଶ୍ର, ନବଜୀବନ ପ୍ରେସ୍, କଟକ—୨

